

FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

5

Dr. Lettrich Edit

Urbanizálódás Magyarországon

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Dr. Lettrich Edit

Urbanizálódás Magyarországon

(Földrajzi Tanulmányok 5.)

E mű korunk egyik legsajátosabb jelenségének, az urbanizálódásnak hazai vonatkozásait tárja fel. Elsőként nyújt az egész ország területére kiterjedő, községi részletességig hatoló képet az urbanizálódás foglalkozási strukturán keresztül jelentkező helyi sajátosságairól, történeti áttekintést ad az urbanizálódás magyarországi kibontakozásáról, sokoldalúan ismereti jelenlegi helyzetét és kimutatja az urbanizálódás hatását településhálózatunk nagyságrendi szerkezetére.

A szerző teljesen újszerűen, a településtípusizálás segítségével dolgozza fel témáját. Háromszögdiagram felhasználásával a települések fejlődési szakaszoknak is felfogható három fő és tíz altípusát vázolja, olyan dinamikussággal, amely az urbanizálódás fejlődési irányát nemcsak meghatározza, de szemléletessé is teszi.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

5

FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

5

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓCSOPORTJÁNAK

KIADVÁNYAI

Szerkesztő

MAROSI SÁNDOR

Szerkesztő bizottság

ENYEDI GYÖRGY

a földrajzi tudományok kandidátusa

PÉCSI MÁRTON (főszerkesztő)

akadémiai levelező tag

SÁRFALVI BÉLA

a földrajzi tudományok kandidátusa

SIMON LÁSZLÓ

SZILÁRD JENŐ

a földrajzi tudományok kandidátusa

Dr. Lettrich Edit

Urbanizálódás Magyarországon

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1965

Lektorok

MAJOR JENŐ

és

MENDÖL TIBOR

a földrajzi tudományok kandidátusa

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1965

PRINTED IN HUNGARY

Tartalomjegyzék

Az urbanizálódás vizsgálatára alkalmazott módszerek	7
1. Az urbanizálódás és a népesség foglalkozási szerkezete	7
2. A típusalkotás módszere	9
Az urbanizálódás kibontakozásának történeti előzményei Magyarországon (1900—1949)	19
Az urbanizálódás fő vonásai a fejlődés jelen szakaszában (1949—1960)	29
Az urbanizálódás intenzitásának területi sajátosságai	41
1. Az egyes típusok, mint az urbanizálódás intenzitásának fokmérői	41
2. Az urbanizálódás területi sajátosságai. Az 1—3. típusú települések tájan- ként különböző területi csoportosulásai	63
Észak	68
Dunántúl	69
Alföld	71
3. Az urbanizálódás és a településnagyságrendi struktúra összefüggései . .	78

Az urbanizálódás vizsgálatára alkalmazott módszerek

1. Az urbanizálódás és a népesség foglalkozási szerkezete

Az urbanizálódásról egyre több szó esik napjainkban. A napisajtó, különböző szaklapok egyaránt sűrűn tájékoztatnak olyan jelenségekről, amelyek hazánkban az urbanizálódás egyre szélesebb méretű kifejlődésére utalnak. A vidéki népesség városba özönlése, a főváros túlnépesedése, az ingavándorforgalom, a főfoglalkozásként mezőgazdaságban tevékenykedők számának gyors csökkenése stb. mind ennek a bontakozó átfogó társadalmi-gazdasági folyamatnak — az urbanizálódásnak — ma még nagyobbára spontán fejlődését tükrözik. A folyamat egyes részjelenségeiről viszonylag bő ismeretanyaggal rendelkezünk, de egyre inkább előtérbe lép annak az igénye, hogy ezeket az urbanizálódás átfogó fejlődésmenetébe beillesztve értékelhessük, magáról az urbanizálódásról, mint komplex folyamatról mielőbb jól körvonalazott képet nyerjünk. Ennek a képnek a kialakításához számos tudományág mellett a településföldrajz is bőséges tennivalókkal rendelkezik.

A lakosság életviszonyai átformálódásának szinterei: a települések. Ezek, a maguk igen sokszínű, összetett életjelenségei és arculati sajátosságaik révén különösen alkalmasak az urbanizálódás bonyolult folyamatának sokoldalú — ha nem is mindenre kiterjedő — tükrözésére. Előnyös az urbanizálódás problematikájának a települések felőli megközelítése azért is, mert e vizsgálatokban — amennyiben földrajzi jellegűek — hangsúlyozott szerepet nyerhet a fejlődési ütem és a térbeni megoszlás összhangja közötti kapcsolatok kérdése, melyek a fejlődés helyes megítélése szempontjából rendkívül fontosak, ismeretük nélkülözhetetlen a tervszerű fejlesztéshez, a területi tervek kellő megalapozásához.

Tanulmányom célkitűzése *a települések népességének életformájában jelentkező urbanizálódásról az egész ország területét felölelő képet nyújtani*. Vizsgálataim nem terjednek ki ezen belül valamennyi olyan jelenségre, amely az urbanizálódás következménye. Közülük — fejlődésünk mai szakaszában a legpregnansabbat — *a népesség foglalkozási szerkezetében zajló átalakulást ragadtam ki*, mely az urbánus jellegű foglalkozások gyors ütemű előretörése folytán kedvező vizsgálati bázisnak kínálkozott a népesség életformáiban zajló átalakulások érzékeltetéséhez. A népesség — ez a rendkívül dinamikus településfaktor — foglalkozási viszonyai szoros összefüggésben állanak a település másik két alkotóelemével: a munka- és a lakóhelyekkel. A munkahelyekben bekövetkezett mennyiségi, minőségi és térbeli változások az eredőit a foglalkozási szerkezetben zajló módosulásoknak, amelyek viszont a lakóhelyek átformálódása irányában hatnak tovább. A foglalkozási szerkezet vizsgálata tehát mindkét irányban, a munka- és lakóhelyek irányában, kitekintést tesz lehetővé, ill. módot nyújt arra, hogy nyomon kövessük

sük az urbanizálódás megnyilatkozásait a települések valamennyi alkotó-elemében — a népesség, a munkahely, a lakóhely vonalán egyaránt.

A foglalkozási szerkezet vizsgálatára két út kínálkozik: 1. *a munkahelyek szerint* csoportosuló népesség alapján, 2. *a lakóhelyek szerint* csoportosuló népesség alapján. A két vizsgálat eredménye szükségszerűen eltér egymástól, ha a munka- és lakóhelyek között jelentős térbeli differenciálódás mutatkozik. De nemcsak ebben áll különbségük.

A települések jellegét a bennük csoportosuló munkahelyek jellege, mérete határozza meg. Amennyiben kellő adatanyag birtokában mód nyílik a települések népességének foglalkozási szerkezetét munkahelyei szerint összehasonlítani, rangsorolni, úgy ezzel a települések „*funkcionális jelleg*” szerinti típusait, s vele a települések hálózatának minőségi vonatkozásait tárhatjuk fel. A munkahelyek ágazati csoportosítás alapján történő foglalkozási szerkezeti vizsgálata viszont a települések „*gazdasági típusai*” megismeréséhez vezet, amelyek a gazdaság térbeli rendjéről nyújtanak igen jelentős ismeretanyagot. A különböző fajtájú urbánus és nem urbánus jellegű foglalkozások térbeli megoszlása, mennyiségi és minőségi halmozódása az egyes települések területén az urbanizálódás gazdasági-társadalmi folyamatának feltárásához rendkívül értékesek.

Településeink „*funkcionális jelleg*” és „*gazdasági jelleg*” szerinti típusainak vizsgálatát a szükséges népességstatisztikai adatok hiánya gátolja. Népszámlálásaink nem munkahelyek, hanem lakóhelyek szerinti felvételezés alapján készültek, így a különböző népességstatisztikai adatok a lakóhely szerint nyilvántartott népességre vonatkoznak. Csak az ipari munkahelyekről készült egy alkalommal (1960. I. 1.) községi szintű foglalkozási összeírás, de ez sem teljes körű.

A foglalkozási szerkezet munkahelyek szerint történő vizsgálata elsődlegesen a települések gazdasági, hálózati sajátosságairól, tehát funkcionális viszonyairól ad képet, s csak ezen keresztül — közvetve — nyerünk ismereteket az urbanizálódásról. E kutatások szempontjai elsődlegesen a munkahelyeken folyó urbanizálódásra irányulnak. Mivel nem a jövedelemszerzés teljes körét, hanem csak a fő kereseti ágat vesszük figyelembe, ezért a munkahelyek szerinti vizsgálatoknál erősen háttérbe szorulnak a kétlakoságnak napjainban különösen aktuális kérdései. A munkahelyek szerint csoportosított népességvizsgálatokban nem az együtt élő, együtt lakó népesség — a lakónépesség — képezi a vizsgálatok bázisát, hanem *az azonos, vagy hasonló jellegű munkahelyeken dolgozó népesség*. Ez utóbbiakat azonban — különösen, ha sokféle irányba ingázókról van szó — jóval *lazább kapcsolatok fűzik egymáshoz, mint az együtt lakó népességet*, mely közösség kereteiben az urbanizálódás szempontjából nem lényegtelen kölcsönhatás intenzívebb és sokoldalúbb érvényesülése tapasztalható.

Mindezek megfontolása — és nem utolsósorban a kellő népességstatisztikai adatok hiánya — következtében célravezetőbbnek mutatkozott a népesség életviszonyainak feltárásához, az urbanizálódás során ott zajló változások tükrözéséhez, a lakóhelyek szerint csoportosuló népességből kiindulni, ennek foglalkozási szerkezetét vonni vizsgálat alá. Ezek a kutatások ugyanis egy valóságban létező *társadalmi közösség* — a község, város népessége — foglalkozási viszonyaira, s ezen keresztül megállapítható életviszonyaira vonatkoznak. Ezek a közösségek *nem minden esetben képesnek valóságos településegységeket*, a munka- és lakóhelyek térbeli differenciálódása

folytán, ezért a település szó használata megjelölésükre csak bizonyos fenn-tartásokkal alkalmazható.

Kutatásaim annak megállapítására irányultak : milyen foglalkozási szerkezetű és jellegű településekben lakik népességünk, melyek ezeknek ország-részenkénti sajátosságai, továbbá milyen irányú a települések foglalkozási szerkezetének fejlődése, s melyek ezeknek területi sajátosságai. A települések népességének foglalkozási megoszlása nem az egyes foglalkozási ágak tükrében került bemutatásra, hanem komplex módon, tipizálás segítségével. A vizsgálati sokaságok nagy száma is a típusok szerinti vizsgálat alkalmazását tette szükségessé. A hasonló foglalkozási struktúrájú településekből képzett csoportok — típusok — a lakónépesség életmódjára, életviszonyaira engednek következtetni. E típusok dinamikus jellegük folytán a jelenlegi helyzetkép feltárása mellett egy közelebbi jövő perspektíváját is kifejezésre juttatják. A tipizálás során felmerült módszertani problémákat — módszertani jelentőségük miatt — indokoltnak látszott külön fejezetben bemutatni.

2. A típusalkotás módszere

A települések tipizálásával a külföldi szakirodalomban számos tanulmány foglalkozik, külön szakirodalma van magának a módszertannak is.¹ A magyar szakirodalom ma még nem bővelkedik ugyan településtipizálási tanulmányokban, de már nem teljesen feltáratlan hazai vonatkozásban sem ez a problémakör.² Eddig azonban még nem készült olyan vizsgálat, amely a települések foglalkozási szerkezet szerinti típusai feltárását célozta volna az egész országra kiterjedően. A módszertani szempontból is figyelemre méltó kutatások kizárólag a városok vizsgálatára korlátozódtak, és mint ilyenek, elsődlegesen a funkciók szerinti tipizálást kívánták megoldani.³ Ezek között KISS ISTVÁN módszere — hasonlóan tanulmányom módszerbeli kiindulópontjához — szintén a lakónépesség foglalkozási szerkezetének vizsgálatára alapul. Lényeges eltérés van azonban kutatásaink célkitűzésében s típusaink tartalmában. Az általam alkalmazott módszerbeni eljárás legközelebb esik a német H. FEHRE⁴ típusképzéséhez, de nem azonos vele.

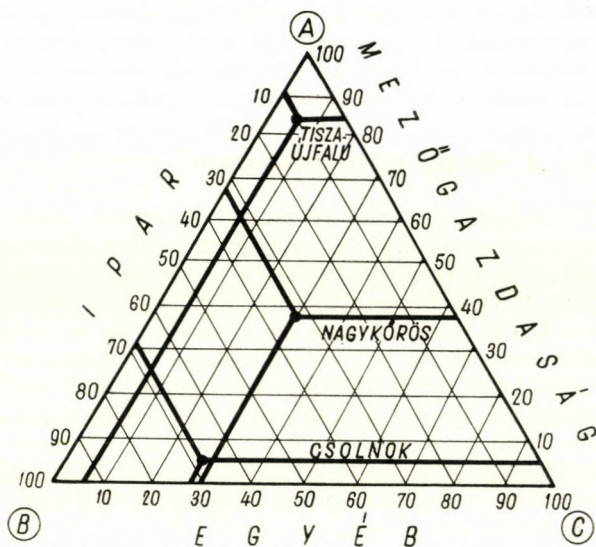
¹ H. BOBEK—A. HAMMER—R. OFNER: Beiträge zur Ermittlung von Gemeindetypen. Österreichische Gesellschaft zur Förderung von Landesplanung u. Landesforschung. Klagenfurt 1955. — HANS LINDE: Grundfragen der Gemeindetypisierung. Forschungs- und Sitzungsberichte der Akademie für Raumforschung und Landesplanung. III. Band. 58—122. o. Bermen-Horn, 1952. — I. SANDRU—V. CUCUC—P. POGHIRC: Contribution géographique à la classification des villes de la République Populaire Roumaine. Annales de Géographie, 1963. LXXII-e année. No. 390. 163—185. o.

² KELETI KÁROLY: Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. Bp. 1871. — SCHNELLER KÁROLY: Magyarország városi és vidéki népessége. Bp. 1925. — ERDEI FERENC: Magyar Falu. Athenaeum, Bp. 1941. — MENDÖL TIBOR: A városföldrajz népességtudományi vonatkozásai. Stat. Szemle, 1942. — MENDÖL TIBOR: Berufliche Struktur und Stadtbild als Merkmale des städtischen Charakters in Ungarn. Ung. Jahrbücher. XVI.

³ KISS ISTVÁN: Magyar városok népességének foglalkozási összetétele. Magyar közigazgatás. Bp. 1942. 332. o. Szerk.: MAGYARY IMRE. — KISS ISTVÁN: A városok igazgatási szerepe. Vidéki városaink. Bp. 1961. 198—204. o. Szerk.: BORSOS J.—FÖRIZS MARGIT—ORLICSEK JÓZSEF: Vidéki városaink funkcionális típusai. Földr. Ért. 1963. 2. sz.

⁴ HORST FEHRE: Die Gemeindetypen nach der Erwerbstruktur der Wohnbevölkerung. Raumforschung und Raumordnung, 19. Jahrgang. Heft 3. 138—147. o. Köln. Berlin, 1961.

Ez a típusképzési eljárás — miként a foglalkozási alapon történő típusképzések többsége — *három fő csoportba* osztja a foglalkozási ágakat: 1. *mezőgazdaság*; 2. *ipar* (bányászat, energiagazdálkodás, építőipar és gyáripár, kisipar összes ága); 3. *egyéb ágazat* (közlekedés, kereskedelem, közszolgálat, valamennyi szolgáltatás és egyéb). A három főcsoport tehát felöleli a kereső népesség teljes körét. A lakónépesség keresőinek e három főcsoport közötti megoszlása alapján — a foglalkozási szerkezet alapján — jelölhetők ki az egyes típusok a *háromszögdiagram* alkalmazásával (1. ábra).

1. ábra. A lakosság foglalkozási struktúráját jelölő háromszögdiagram

Csolnok = mezőgazdasági keresők 5%, ipari keresők 68%, egyéb keresők 27%; *Nagykörös* = mezőgazdasági keresők 39%, ipari keresők 32%, egyéb keresők 29%; *Tiszaújfalú* = mezőgazdasági keresők 85%, ipari keresők 9%, egyéb keresők 6%

A háromszögdiagram egyes oldalai a három fő ágazatban foglalkoztatottaknak az összkeresőkhöz viszonyított százalékarányát jelölik. Teljes összegük az összkeresők 100%-át adja. Az oldalakon az egyes ágazatok százalékos nagyságát jelölő pontokból az oldalakkal párhuzamosan húzott három egyenes metszéspontja a település foglalkozási szerkezetét mutatja. Ugyanis az egyes főfoglalkozási ágak egymáshoz viszonyított nagyságrendi aránya határozza meg a metszéspontnak a diagram területén való helyzetét (1. ábra).

Valamennyi községünk és városunk foglalkozási szerkezetét jelölő metszéspontot felrajzoltam a háromszög területére, s e pontok elrendeződése a következő: A szélsően egyoldalú foglalkozási szerkezettel rendelkező községek, városok pontjai a háromszög csücsai (A, B, C) közelében helyezkednek el, az *agrár* az A csúcs, az *ipari* a B és az „*egyéb*” a C csúcs közelében. Ezzel szemben a kiegyenlített foglalkozás jellegűek — amelyekben a három főágazat százalékos aránya csak kevésbé tér el egymástól — a háromszög

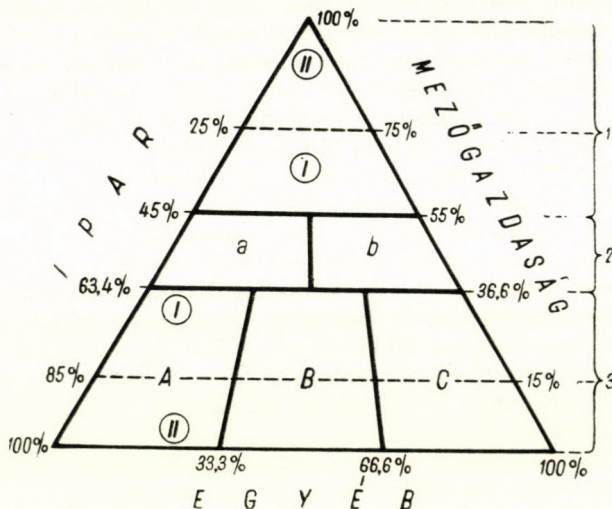
központja körül tömörülnek. — Minél kisebb valamely város, község agrár-keresőinek százalékaránya, metszéspontja annál jobban megközelíti a háromszög alapvonalát. Ezek sorába tehát olyan községek, városok tartoznak, amelyek lakosságának zöme városias, urbánus jellegű foglalkozási körökben tevékenykedik. Amennyiben a *B* vagy a *C* csúcshoz van közelebb a foglalkozási szerkezetet jelölő pont, az ipar vagy az egyéb ágazatok képezik a lakosság főfoglalkozási ágát. Az agrárkeresők túlsúlya esetében viszont a háromszög felső harmadában helyezkedik el a foglalkozási szerkezetet jelölő pont. Ezekben a településekben, ahol csekély az urbánus foglalkozású lakosság aránya, attól függően, hogy ezek a nem-agrár foglalkozásúak zömmel ipari vagy „egyéb” jellegű munkahelyeken dolgoznak, közelíti meg a metszéspont a háromszög bal vagy jobb oldalát.

A vizsgálati sokaságok számának csökkentése céljából a hasonló jellegűekből való csoportok képzése vezet a típusok kialakításához. Ez a háromszögdiagram segítségével oly módon érhető el, hogy a háromszög területét olyan részekre bontjuk, amelyeken a hasonló foglalkozási szerkezetű községek, városok pontjai csoportosulnak. Ezeket a csoportokat tekintjük a típusoknak. A cél a valóságot minél jobban megközelítő típusok kialakítása. A csoportosítás helyes megoldásához a községek, városok bizonyos fokú empirikus ismerete is szükséges, mert anélkül az egyszempontú osztályozás csak mechanikusan végezhető el.

A típusokra, csoportokra tagolást empirikusan felvett értékek szerint végeztem. Ezek a típusmeghatározó határértékek eltérnek a külföldi irodalomból — a német irodalomból — általam ismert, s ott ugyancsak tapasztalati úton kiválasztott határértékektől. Azok a lényeges eltérések indokolják e különbségeket, amelyek vizsgálati területeink között gazdasági, társadalmi szerkezet, s a történeti fejlődés terén fennállanak. Pl. FEHRE a legiparosodottabb német vidéket, a Rajna-Westfália településeit tipizálta, ahol az 50% feletti ipari keresőarány csaknem általános. Viszont nálunk ilyen arány csak kicsiny területegységekre korlátozódva fordul elő. Ezért a tipizálási módszer alapelveit megtartva, a magyar viszonyokat tükröző típusok kialakítását biztosító határértéket alkalmaztam (2. ábra).

Aszerint, hogy milyen arány érvényesül a három foglalkozási főcsoport — mezőgazdaság, ipar, egyéb — között, *három fő típust* állapíthattam meg: 1. Amikor az agrár jut 55%-ot meghaladó túlsúlyba; 2. amikor az egyes foglalkozási főcsoportok nagyjából harmados arányban oszlanak meg; 3. a nem-agrár ágazatok már több mint kétharmados többségben vannak az agrárral szemben, tehát az agrárkeresők maximális aránya mindössze 36,6%. Az 1. esetben az *agrár* válik jellegmeghatározóvá. A 2. esetben egyik ágazat sem jut olyannyira túlsúlyra a másik kettővel szemben, hogy egymaga jellegmeghatározóvá váljék. Ez a „*kétlaki*” települések csoportja. Aszerint, hogy a foglalkozási ágak nagyságrendi sorrendjében az ipar vagy az „egyéb” kerül a mezőgazdaság mögötti második helyre, tagolhatjuk ketté — két alaptípusra — az ebbe a csoportba tartozókat. A 3. esetben a nem-agrár (urbánus) ágazatok válnak jellegmeghatározóvá. Ezen az „*urbánus*” jellegű csoporton belül az ipar és az „egyéb” ágazat külön-külön is jellegadóvá válhat, ha egymaga meghaladja a kétharmados arányt. Az így adódó két altípushoz — ipari és „egyéb” jellegűekhez — egy harmadik: a „vegyes” jellegű is társul, amelyben az ipar és az egyéb ágazatok egymással kiegyensúlyozottabb arányban állanak.

Az agrártúlsúlyt mutató 1. csoportot, valamint a nem-agrár (urbánus) túlsúlyt mutató 3. csoportot — a 75%, valamint a 15% mezőgazdasági keresőarányánál — további két alcsoportra bonthatjuk, amelyek az agrár és a nem-agrár (urbánus) jelleg szélső méreteit jelölik.

2. ábra. A típusok kijelölése a háromszögdiaagramon

1 = AGRÁR TÍPUS: II. fok = szélsően agrár (mezőgazdasági keresők 75% felett), I. fok = mérsékeltén agrár (mezőgazdasági keresők 55–75%), 2 = KÉTLAKI TÍPUS: a = ipar alapján urbanizálódó (ipari keresők % > „egyéb” keresők %), b = „egyéb” alapján urbanizálódó („egyéb” keresők % < ipari keresők %), URBÁNUS TÍPUS: I. fok = ipari + egyéb keresők 63,4–85%, II. fok = ipari + egyéb keresők 85% felett, A = ipari jellegű (I : E = 1,33-nál nagyobb hányados), B = vegyes jellegű (I : E = 1,33–0,66 hányados), C = „egyéb” jellegű (I : E = 0,66 hányados alatt)

A fentiek szerint községeink és városaink a következő típusokba sorolhatók:

1. Agrár = a mezőgazdasági keresők százalékaránya: 55–100%
 I. fok = a mezőgazdasági keresők százalékaránya: 55–75%
 II. fok = a mezőgazdasági keresők százalékaránya: 75–100%
2. Kétlaki = a mezőgazdasági keresők százalékaránya: 36,6–55%
 a) = az ipari keresők aránya nagyobb, mint az „egyéb”-é.
 b) = az „egyéb” keresők aránya nagyobb, mint az iparié.
3. Urbánus = a mezőgazdasági keresők százalékaránya: 0–36,6%
 I. fok = a mezőgazdasági keresők százalékaránya: 15–36,6%
 II. fok = a mezőgazdasági keresők százalékaránya: 0–15%

Az „urbánus” mindkét fokozatán belül, az ipari és „egyéb” keresők számának egymáshoz való aránya alapján (I : E):

A = ipari jellegű: I : E = 1,33 hányados felett.
 B = vegyes jellegű: I : E = 1,33–0,66 hányados.
 C = „egyéb” jellegű: I : E = 0,66 hányados alatt.

Ezek a településtípusok *nem „funkcionális típusok”*, tehát nem alkalmasak a településföldrajzi értelemben vett városok köre s hierarchikus rendjének meghatározására. *A lakónépesség foglalkozási szerkezetén keresztül mutatkozó urbanizálódás fokát tükrözik.* Az urbanizálódás folyamata ugyan nemcsak a foglalkozási szerkezet városiasodásához — a nem-agrár, azaz urbánus ágazatok szerepének növekedéséhez — kötődik, hanem ennél sokkal többre, szerteágazó jellegű folyamat, de nagyszámú tényezőinek sorából, mai viszonyaink között, a foglalkozási szerkezet minősül a lakosság életformáit leginkább tükrözőnek.

A foglalkozási szerkezet alapján kialakított településtípusok — *3 fő típus és ezeken belül 10 altípus* — egy átalakulási folyamat közepette, adott időpontban rögzített képet tükröznek. Olyan állapotot, amely a változás gyorsaságától függően eltér a korábbtól és a jövőbenitől egyaránt. A típusok megválasztásánál arra törekedtem, hogy azok szerkezeti felépítésük kapcsán *a fejlődés, az átformálódás menetének jelzésére is alkalmasak legyenek. Nem egy statikus, hanem dinamikus jellegű kép megkonstruálásához alkalmas típusok kialakítására volt tehát szükség,* hogy egy társadalmi mozgásfolyamatot legyen mód szemléltetni általuk.

A fejlődés általános iránya a nép gazdaság szerkezeti változásaiból egyértelműen megállapítható: az „agrár” jelleg felől a „kétlaki” keresztül az „urbánus” jelleg felé való haladás. Az urbanizálódás ugyanis gazdasági életünkben egyre szélesebb bázisokat nyer. Az ipari és mezőgazdasági termelés technikai és szervezeti fejlődése kapcsán mindinkább kibontakoznak az urbanizálódás gazdasági alapjai. Erőteljesen tárgul az ipari és más nem-agrár ágazatok munkaerő-felvevőképessége, miközben mezőgazdaságunk kisebb-nagyobb zökkenőkkel való előrehaladás kapcsán, csökkenő agrárnépesség mellett, egyre növekvő nem-agrár, urbánus népesség ellátását képes fokozatosan megoldani. Mivel az agrárkeresők száma az urbánus foglalkozások javára csökken, a népesség egyre szélesebb körét ez utóbbi foglalkozási körökben tevékenykedők alkotják. Az ország agrárnépessége viszont mind szűkebb réteggé olvad. A termelés fejlődési ütemével s térbeli elrendeződésével többé vagy kevésbé összhangban az agrár munkaerőfelesleg kisebb-nagyobb zökkenőkkel a mezőgazdaságból az urbánus ágazatokba áramlik. Eszerint agrártelepüléseink jelenlegi köréből a továbbiakban mind újabbak szakadnak ki és lépnek be a „kétlaki” jellegűek csoportjába, ahonnan ismét továbbiak rangsorolódnak át az „urbánus” jellegűek közé.

Ezt a társadalmi-gazdasági mozgásfolyamatot a kialakított településtípusok belső tartalmuk és egymás közötti kapcsolatuk, azaz dinamikus szerkezetük révén tudják tükrözni. *Az agrár, kétlaki és urbánus típusok egyenként a foglalkozási szerkezet urbanizálódásának egyes fázisait képviselik, ugyanakkor együttesük jelöli az urbanizálódás teljes ciklusát.*

Az urbanizálódásban legfejlettebb fokon állanak az „urbánus” jellegűek (3. típus). Soraikban a *II. fokozatba* tartozók gyakorlatilag már elérték, ill. megközelítették a fejlődés csúcsát, foglalkozási szerkezetükben — mivel agrárnépességük csaknem teljesen felmorzsolódott — az ipar és az „egyéb” ágazatok egymás közti arányának módosulása okozhat változást. Városaink többsége, továbbá olyan községek tartoznak soraikba, amelyek ipari agglomerációink részeit — beingázási centrumait, belső lakóövét — alkotják, se funkciójuk folytán vált lakosságuk szélsően iparos jellegűvé. Az „urbánus”

típus I. fokozatába tartozók agrárnépességük 15–36,6%-os aránya miatt különülnek el a II. fokozatbeliektől. Soraikban találhatjuk alföldi városaink azon fejlettebb csoportjába tartozókat, amelyek a közelmúltban vagy éppen napjainkban zajló átalakulásuk kapcsán túljutottak már a mezővárosi fokon, azonban mint agrárterületek városi centrumai maguk is rendelkeznek agrárnépességgel, de már az urbánus foglalkozásúak vannak túlsúlyban. Ipari agglomerációink településrészeit alkotó iparosodott községek, továbbá speciális funkcióik — pl. üdülő és fürdőhely jellegük alapján — urbanizálódó községek és a vasúti fővonalak jelentősebb csomópontjainak körzetében nagyobb számú MÁV alkalmazott lakóhelyét képező községek tartoznak még az „urbánus” típus I. fokozatán levők csoportjába.

A „kétlaki” (2. típusú) községek és városok még csak megindultak az urbanizálódás útján, de ma még a mezőgazdaság és a nem-agrár ágazatok nagyjából hasonló arányban képviseltek lakosságuk foglalkozási szerkezetében. Már nem tipikus agrárfalvak, de még nem is túlnyomóan urbánus foglalkozásúak lakóhelyegységei. Az ipari fejlődésben leginkább hátramaradott alföldi mezővárosok tartoznak ide, valamint az ipari agglomerációk peremén — tágabb vonzáskörzetében — fekvő községek, amelyek agrárnépessége mind az elköltözés, mind a kéthetes ipari kiingázás kapcsán gyors ütemben csökken. A kétlakiság széles körben elterjedt ezekben a településekben.

Az „agrár” jellegű települések (1. típus) mezőgazdasági népesség lakóhelyei. Itt rajtuk kívül csak kisszámú, csekély arányú ipari vagy „kiszolgáló” népesség él. A szélsően agrár jellegűek (1. típus II. fokozat) többnyire még a saját lakosságuk ellátásához sem rendelkeznek kellő arányú „egyéb” munkahelyekkel, míg e típus I. fokozatán a már nagyobb arányú helyi urbánus népességből kedvezőbb ellátottságra következtethetünk. Az ország „ipari zónáitól” távol fekvő vidékek települései tartoznak az agrár jellegűek soraiba, amelyekből az agrárnépfelesleg napjainkban olykor a szükségesnél is nagyobb ütemben rajzik ki, csökkentve a település munkaerőállományát, végleges elköltözéskor a lakosság számát is.

A települések az urbanizálódás folyamatába nem egyenlő mértékben tudnak bekapcsolódni, így az urbanizálódás fejlődésskáláján való előrejutásuk sem lehet azonos ütemű. Egyesek foglalkozási szerkezete szinte egyik napról a másikra, igen gyors iramban urbanizálódott, utolérve sok százados fejlődés alatt kiformalódott településeket. Ugyanakkor másoké lényegesen nem változott, ezek csupán *passzív alanyai* annak a sodrásnak, amely bennük is kivált a fejlődés általános irányában haladó igen lassú — a minőségi átalakulás szempontjából azonban csak hosszú időtávlatban érzékelhető — mozgást. Ennek a mozgásfolyamatnak a nyomon követésére a foglalkozási szerkezet alapján, a leírt módon megkonstruált típusok igen hasznos, sokoldalú tájékoztatót adnak. A fejlődés irányáról, okaikról és a fejlődési ütemről egyaránt képet nyerhetünk e típusok alapján. Az egyes főtípuson belüli *altípusok* arról adnak *felvilágosítást*, hogy az urbanizálódás zömmel az ipari vagy pedig az „egyéb” kereső foglalkozások alapján zajlik. Ez pedig az egyes típusok létrejöttét kiváltó okokra — ipari vagy „egyéb” munkahelyek jelenléte, arányai — is közvetve utal. Mivel módszertani szempontból is figyelmet érdemlő a fejlődés ütemének — a fejlődésmenet időbeli folyamatának — kellő bemutatása, ezért valamivel bővebben foglalkozunk e helyen a problémák megoldására alkalmazott eljárással.

Az urbanizálódás egyes fejlődési fokozatait képviselő típusok kialakulásának időtartama, üteme — a lehetséges variációk figyelembevétele mellett — viszonylag egyszerűen megállapítható. Vegyük szemügyre a foglalkozási szerkezet urbanizálódását egy *település-modellen*, s vizsgáljuk meg a foglalkozás-változás méreteit (az agrárkeresők csökkenésének %-os arányát) különböző népességmozgás — elvándorlás, ingázás, odavándorlás — feltételezésével. Az agrárnépfeleslegnek az urbánus munkahelyekre való áramlása alakította ki és tartja szünet nélküli mozgásban a népesség belső vándorlását. Ennek megfelelően településmodellünk legyen agrár jellegű (agrárkeresőinek aránya: 60%). Ahhoz, hogy ez a település 2. típusivá formálódjék (agrárkeresőinek aránya 50%-ra csökkenjen), többféle lehetőség kínálkozik, melyek azonban, bár ugyanazon számú népesség foglalkozási átfarmálódásához kötöttek, a település szempontjából igen eltérő méretű változást eredményeznek a foglalkozási szerkezet urbanizálódásában.

Modell: 2000 lakosú település. Keresőinek összes száma: 1000 fő, ebből 60% agrár (600 fő), 40% urbánus (400 fő). 100 főnyi népességet érintő foglalkozási átcsoportosulás az alábbi urbanizálódási előrehaladást (az urbánus keresők %-arányának növekedését, ill. az agrárkeresők csökkenését) eredményezi különböző népességmozgások esetében:

1. A településmodell népességének foglalkozási átfarmálódása *lakóhely-változás szüksége nélkül* zajlik, a helybeli vagy ingázással elérhető távolságon belüli urbánus munkalehetőségek bővülésével, az agrárfeleslegnek ide való átáramlásával:

1000 összkereső = 100%	600 agrárkereső = 60%	400 nem-agrár kereső = 40%
1000 „ = 100%	500 „ = 50%	500 „ = 50%
<i>változás:</i> 0 fő „ = 0%	-100 fő „ = -10%	100 fő „ = +10%

2. *Agrárkeresők elvándorlásával* történik az agrárfelesleg nem-agrár jellegű foglalkozási ágakba való átáramlása. Helyi, vagy ingázással elérhető távolságon belüli urbánus munkahely hiányzik. A település népességszáma és összkeresőinek száma csökken.

1000 összkereső = 100%	600 agrárkereső = 60%	400 nem-agrár kereső = 40%
900 „ = 100%	500 „ = 55,6%	400 „ = 44,4%
<i>változás:</i> -100 fő „ = -10%	-100 fő „ = -4,4%	0 fő „ = +4,4%

3. *Odavándorlással* növekszik az urbánus keresők száma és aránya, az agrárkeresők változatlan száma mellett. A település lakosságszáma növekszik az odavándorló, foglalkozását változtató lakossággal.

1000 összkereső = 100%	600 agrárkereső = 60%	400 nem-agrár kereső = 40%
1100 „ = 100%	600 „ = 54,6%	500 „ = 45,4%
<i>változás:</i> +100 fő „ = +10%	0 fő „ = -5,4%	100 fő „ = +4,6%

4. Odavándorlás és helyi átcsoportosulás együttesen szerepel a település népességének foglalkozási átalakulásában, 50—50 főnyi számmal. A település helyi és odaköltöző foglalkozást változtatató keresőinek száma tehát itt is 100 fő.

1000 összkereső = 100%	600 agrárkereső = 60%	400 nem-agrár kereső = 40%
1050 „ = 100%	550 „ = 52,4%	500 „ = 47,6%
<i>változás:</i> +50 fő „ = +5%	-50 fő „ = -7,6%	-100 fő „ = +7,6%

5. Azt az esetet, amelyben az agrárnépesség aránya növekszik, tehát ahol a foglalkozási szerkezet urbanizálódása negatív irányú lenne, mint az utóbbi 5 évben gyakorlatilag már elő nem fordulót, kikapcsoltuk a fejlődésestetek sorából.

Azonos számú (100 fő) agrárkeresőnek nem-agrár munkahelyekre való átcsoportosulása tehát igen különböző fejlődési ütemet eredményez, aszerint, hogy a foglalkozásátalakulás milyen népességmozgással kapcsolódik össze.

Leggyorsabb az urbanizálódás az 1. és 4. modellnél. Lényeges különbség közöttük, hogy míg az 1. modell esetében lakóhelyváltoztatás nélkül, tehát a népességelosztás szempontjából a leggazdaságosabb módon, azaz legkevesebb lakóhely-változás igénye nélkül zajlik az urbanizálódás, addig a 4. modell kialakulása már bizonyos népességáramlást igényel. A népesség számbeli gyarapodása viszont itt — bizonyos nagyságrendeken felül — a „kiszolgáló népesség” számát gyarapító helyi és körzeti ellátási intézmények halmozódását, a nem-agrár keresők számának szükségszerű növekedését vonja magával.

Lényegesen lassúbb az urbanizálódás üteme, ha a helyi agrár keresők száma változatlan marad, de más településekből odavándorló foglalkozást változtatókkal növekszik az összkeresők és ezen belül a nem-agrár keresők aránya. Csak egy igen lassú és a település szempontjából negatívan ható ún. „passzív urbanizálódás” érvényesül, ha az összkeresők száma csökken az agrár népesség elvándorlása miatt.

Mivel az 1. és 4. modell kialakulása nagyobb arányú nem-agrár munkahelyek helyi, ill. napi ingázással elérhető távolságon belüli jelenlétéhez kötődik, így az urbanizálódás leggyorsabb terjedésének zónái az urbánus munkahelyek nagyságának, térbeli elhelyezkedésének megfelelően eleve adottak. Hasonlóan meghatározott a 2. modell térbeli elrendeződése is. Tehát az urbanizálódás általános folyamának sodorvonalában — a leggyorsabban mozgó pontokon — a településeknek csak egyes csoportjai helyezkedhetnek el, míg mások már a lassúbb fejlődés zónáiba tartoznak. Amennyiben csak

kevés számú településre korlátozódik a gyors fejlődés — foglalkozási átalakulás — lehetősége, s a települések többségében kellő méretű urbánus munkahelyek hiánya miatt nem indulhat meg az átalakulás, úgy ez fékezően hathat az urbanizálódás általánossá, országos méretűvé válására, gyengíti hatékonyságát. Az urbanizálódás fejlődési folyamatának — a foglalkozásváltozások tükrében jelentkező — *térbeli képét* ennek folytán igen fontos megismernünk, hiszen csak ennek birtokában ítéltethjük meg helyesen, hogy milyen mélységig hatoltak már le e változások településhálózatunkban, és hol mutatkoznak az általános fejlődési ütemtől jelentős lemaradások. Ezeknek a gyorsabban s lassú ütemben urbanizálódó területeknek térbeli elrendeződését felkutatni a tanulmány lényegesnek vélt feladata — a fejlődés időbeni folyamatának, ütemének kellő bemutatása mellett —, mivel a településfejlesztés területi terveinek készítését végző gyakorlati intézmények számára ezek különösen hasznosak lehetnek.

A foglalkozási szerkezet megállapításakor a *bel- és külterületi lakosságot* nem különítettük el egymástól, hanem a teljes közigazgatási terület népességének foglalkozási tagozódása képezte a típusmeghatározás alapját. Ez az eljárás az alföldi városoknál bizonyos torzításokat eredményezett, hiszen jelentős tanyai külterületi népesség él ma is e városok nagy részének határában. A tanyavilág azonban általában felszámolódóban van. Új tanyák már nem keletkeznek napjainkban, a meglevőket is többnyire előregedett népesség lakja, ahonnan a helyi termelési sajátosságoktól függően lassúbb vagy gyorsabb iramban áramlanak a belterület felé a tanyai lakosok. Tipizálásom tehát, midőn belterületinek tekinti a teljes tanyai népességet, annyiban torzít, hogy a beköltözés folyamatát előbbre vetíti, s nem veszi figyelembe a város agrárnéparányának eközben lezajló esetleges további csökkenését, s a népességnek a városból való kivándorlását. Ezek a torzítások azonban, megítélésem szerint, még mindig kisebb méretűek, mintha az ország valamennyi községének és városának csak a belterületi népessége alapján készült volna a foglalkozási szerkezet tipizálása. A külterületi népesség fogalma — mint arra egyre több tanulmány hívja fel a figyelmet⁵ — igen sokféle foglalkozási körben dolgozó lakosságot egyesít magában, és ma már távolról sem azonosítható kizárólag mezőgazdaságból élőkkel. Sőt, egyes vidékeken — ipari és üdülőzónákban — a belterületnél gyakran fejlettebb szintű települést képviselnek ezek. Az ipari városok és agrárvárosok körül egyaránt szélesedik a városhoz mind szervezettebben hozzáilleszkedő, városias külterületi települések zónája, jelezve, hogy a város vertikális irányú növekedése mellett napjainkban továbbra is időszerű a horizontális tágulás szüksége. Mindezek mérlegelése után — elismerve ugyan, hogy egyes esetekben, elsődlegesen az alföldi városoknál, a kül- és belterületi lakosság szétválasztása pontosabb képet adott volna a *pillanatnyi*, mai állapotról — mégis helyesebbnek véltem a népességmozgás, foglalkozási szerkezet *közeljövőben* várható fejlődési iránya felé előbbre mutató állapotot alapul venni. Természetesen, ahol mód nyíltott a tanyai — tehát nem a teljes külterületi — lakosság arányainak figyelembevételére, ott igyekeztem az olvasó figyelmét erre felhívni.

⁵ MAJOR JENŐ: A külterületi lakott helyek vizsgálatának településhálózati vonatkozásai. Településtudományi Közl. 1962. 12. sz.

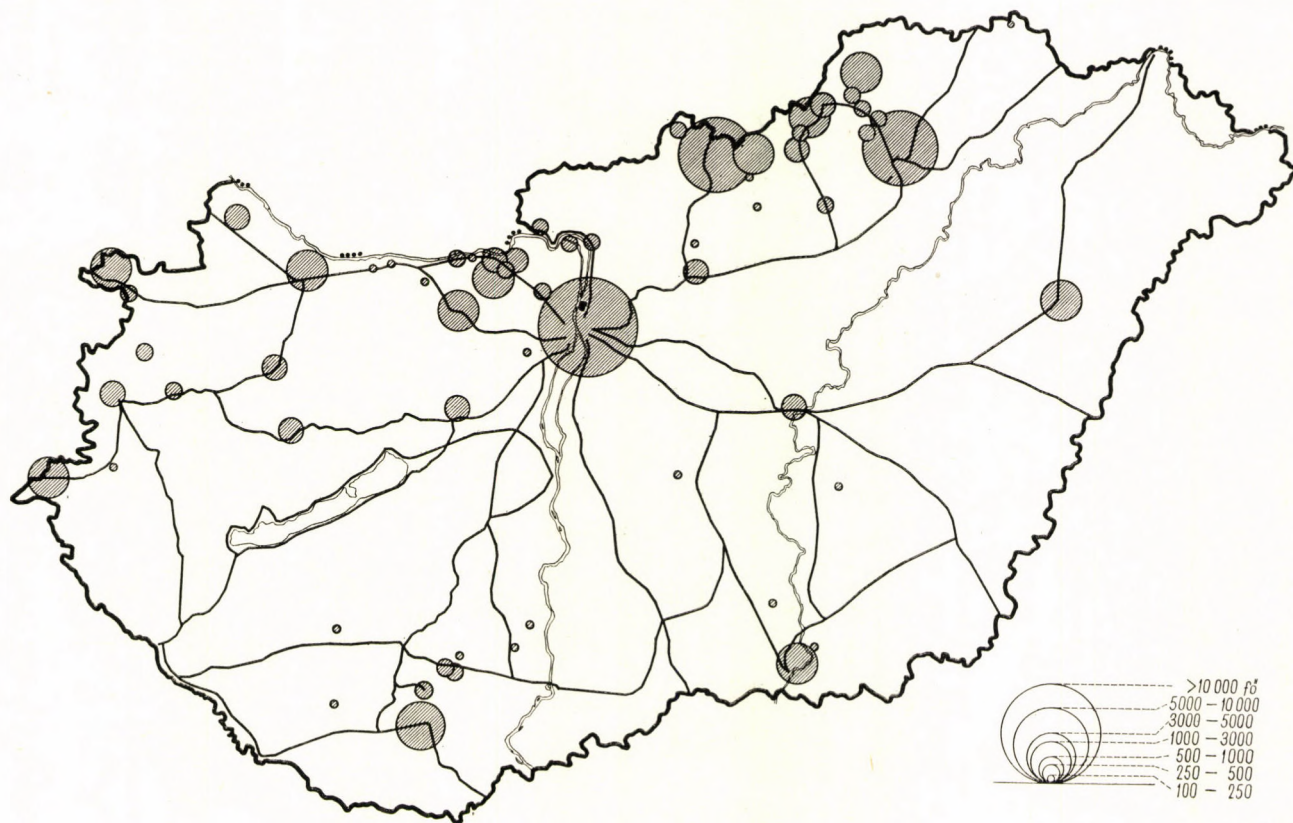
A tanulmányban az urbanizálódás történeti kibontakozásának rajzát a jelen állapot fő vonásainak felvázolása követi, majd az urbanizálódás területi elterjedésének, intenzitásának részletes tagolására kerül sor az egyes típusok és azok térbeli elrendeződési sajátosságai beható analízise alapján. A dinamikus típusok alkalmazása segítségével így módon három dimenzióban kerül bemutatásra a vizsgált jelenség, azaz az urbanizálódás, mégpedig: 1. földrajzi-térbeli vetületben, 2. intenzitásban, 3. a fejlődést kiváltó tényezők szempontjából. A tipizálás s a típusok szerkezete nyújtotta vizsgálati lehetőségek sokoldalú kihasználásával igyekeztem tehát az urbanizálódás magyarországi helyzetképét a foglalkozásváltozás tükrében bemutatni.

Az urbanizálódás kibontakozásának történeti előzményei Magyarországon (1900—1949)

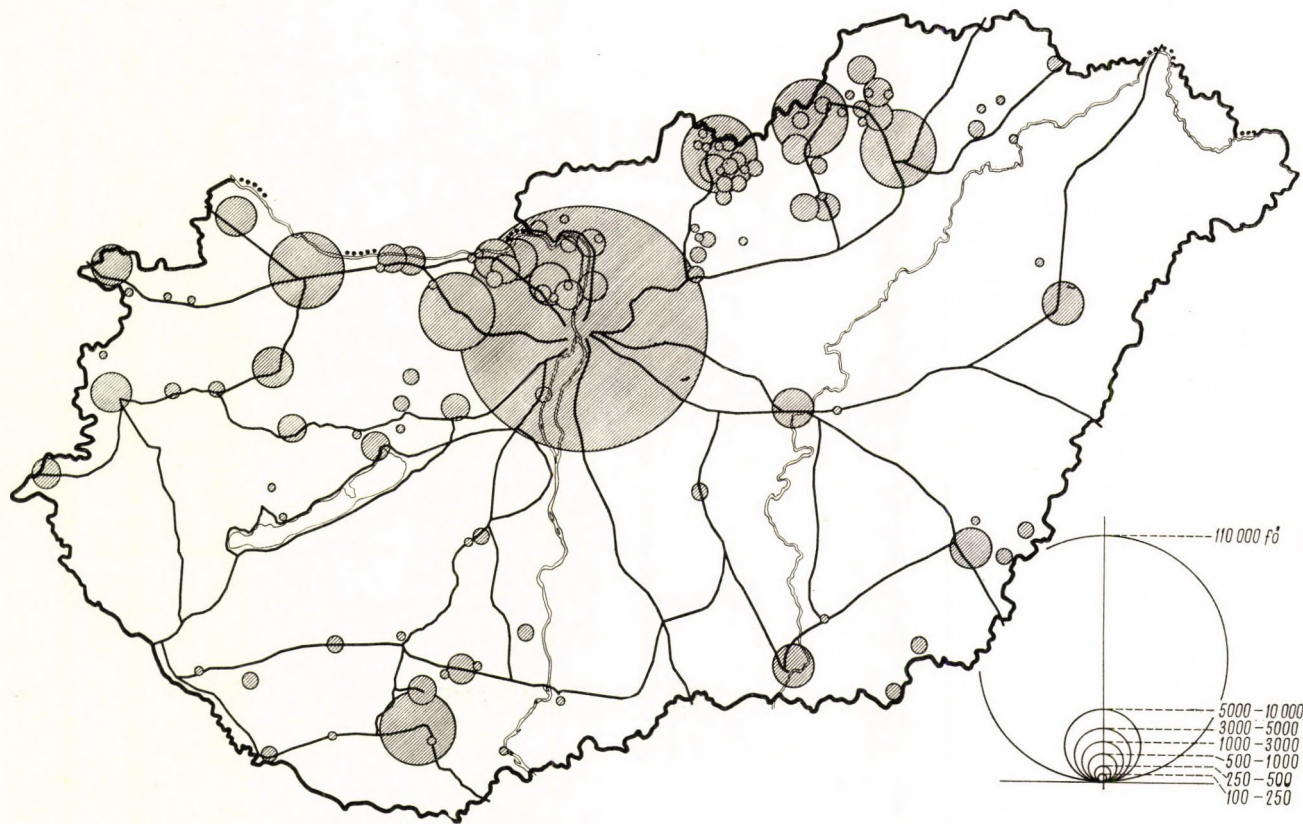
Magyarországon az urbanizálódás tulajdonképpen napjainkban kibontakozó folyamat. Szemünk előtt ölt testet egyre több jelensége, amelyeknek csak a közelmúlt időkbe visszanyúló gyökerei vannak, alig félszázados múltúak. A fejlődés helyes megítéléséhez tekintsünk vissza a századfordulót követő fél évszázadra — nagyjából a magyarországi kapitalizmus érettebb időszakára —, amikor kezdetét vette az egyes tényezők mennyiségi felhalmozódása, amely azután a szocializmus építésének időszakában felgyorsulva már az urbanizálódás minőségi változást jelentő folyamatát hívta életre.

Fejlődéstörténetileg nem egységes ez a felszabadulást megelőző fél évszázad. A századfordulótól az első világháborúig terjedő időszak gazdasági viszonyai még a monarchia avult, merev rendszerébe gazdaságilag erősen beágyazott Magyarország fejlődési nehézségeit tükrözik. A monarchia „éléskamrájának” szerepét betöltő Magyarország ipari fejlődését huzamosabb időszakon át mesterségesen emelt korlátokkal gátolták az osztrák iparosodás védelmében. Az olcsó élelmiszerexportot segítő iparágak — főként a malomipar — tudott csak ez időben gyökeret verni, ez is zömmel Budapestre koncentrálódva (3. ábra). Az osztrák állami és magántőke erőteljesebb behatolása időszakában — a századfordulót követő évtizedben — már nehézipari vállalatok is létesültek, nagyobbára azonban a mai országhatáron kívüli területekre, az itteni ipari nyersanyagbázisok körzetébe települtek. Az első világháború után a monarchia szorító kereteiből kiszakadó Magyarország lényeges ipari bázissal nem rendelkezett az új határokkal kialakított országterületen. Az ország gazdasági szerkezete még egyoldalúan agrár jellegű volt, midőn az európai kapitalizmus vezető országai már a monopolkapitalizmus korszakában éltek, az ipar minden más ágazatot messze megelőzött gazdasági életükben. A 20-as években — az országon is áthullámzó nemzetközi gazdasági válságok súlyos terhei között — csak nehezen haladt előre az iparosodás. A harmincas évek második felétől megélénkülő ipari fejlődés, melynek a második világháborút megelőző hadikonjunktúra adott újabb lendületet a 40-es években, az ország agrár jellegének lassú visszaszorulását eredményezte. Továbbra is a mezőgazdaság maradt a döntő termelési ág, de mellette már az ipar is növekvő súllyal szerepelt az ország *agrár-ipari jellegét* kialakítva.

Az ország *iparának térbeli elhelyezkedését* valósággal predeterminálták a közlekedeshálózat első világháborúig megépült vonalai (4. ábra). A háborút követő évtizedekben lényegesen nem módosult az ország vasúthálózata, amely egyetlen nagy központ — a főváros — felé vezette az ország minden tája felől a fővonalakat. A sugaras rendszerű hálózat külső, belső köreinek meg-

3. ábra. 1900-ban az ország mai területén működő 100 főnél több alkalmazottat foglalkoztató ipari vállalatok

4. ábra. 1930-ban a 100 főnél több alkalmazottal működő ipari vállalatok

1. T Á B L Á Z A T

*A kereső népesség számának alakulása
fontosabb népgazdasági áganként 1900—1949 között*

Megnevezés	1900		1910		1920	
	keresők száma	%	keresők száma	%	keresők száma	%
Mezőgazdaság	1 734 868	58,3	1 685 345	52,6	2 128 008	56,7
Ipar + építőipar	466 277	15,6	630 928	19,1	639 588	17,1
Egyéb	775 272	26,1	915 527	28,3	987 577	26,2
Összesen	2 976 417	100,0	3 231 800	100,0	3 755 173	100,0
Népsűrűség 1 km ² -re	73,7		81,8		85,9	

épülésére részben az országhatárok módosulása, részben a gazdasági nehézségek folytán nem került sor. Ilyen közlekedési viszonyok között viszont Budapest olyan forgalmi előnyökkel rendelkezett, amelyek a kapitalista ipari fejlődésben nem maradhattak kiaknázatlanul. Az újonnan létesülő ipari üzemek nagymértékben Budapest területén — az elővárosok és peremvárosok övezetében — halmozódtak. A nehézipar — zömmel a bányászat — fejlődése kapcsán a Magyar-középhegység területén egyes ipari göcök alakultak, azonban ezek az újonnan iparosodó területek alárendeltségi viszonyba kerültek a köztük és a főváros között kiformalódó területi munkamegosztásban. Az iparosodás így nem terjedt ki városaink többségére, hanem csak egyeseket — a nyersanyaglelőhelyek közelében fekvőket s a nagy forgalmú vasúti csomópontokat — lendítette lényegesen előre. Az alföldi városok túlnyomó többsége és a dél-dunántúliak zöme is kimaradt e fejlődésből. Az ország gazdasági képén a térbeli egyenetlenség egyre torzuló méreteket öltött.

A feudálkapitalista Magyarország gazdasági-társadalmi viszonyai között az ország termelőerői csak korlátozottan fejlődhettek. Mindez csak szerényebb méret mennyiségi változáshoz vezetett, az ország agrár jellegűből agrár-ipari jellegűvé alakult át. Alapvető szerkezeti módosulásra azonban ez időben még nem kerülhetett sor. E mennyiségi változások évtizedes periódusonként különböző ütemű halmozódása tükrözik a *népesség foglalkozási szerkezetében* (1. táblázat).

Az 1900—1949. évek közötti időszakban — az 1949. év adatai lényegében még a kapitalizmus viszonyait tükrözik — az ország keresőnépességének a száma 148%-kal emelkedett. A fejlődés vonala nem egyenletesen ívelt felfelé. 1920—1930 között — a gazdasági válságok évei alatt — lezajlott nagyobb arányú kivándorlás jelentősen csökkentette a hazai aktív korú keresőnépesség számát. Az agrárkeresők aránya lassú ütemben, de határozottan csökkent. Az 1900. évi 58,3%-ról 1941-re 48,1%-ra süllyedt, tehát mintegy 10%-nyi népességarányt veszített. A mezőgazdaságból főfoglalkozásszerűen élők abszolút száma azonban — az egyes válságperiódusoktól eltekintve (pl. 30-as években) — továbbra is növekedett, bár mindinkább gyengülő ütemben. Az agrárkeresők abszolút számának további növekedése arra mutat, hogy az ország munkaerőszaporulatának egy részét továbbra is a mezőgazdaság kereteiben kellett foglalkoztatni, s szóba sem kerülhetett

Megnevezés	1930		1941		1949	
	keresők száma	%	keresők száma	%	keresők száma	%
Mezőgazdaság	2 030 844	50,8	2 164 975	48,1	2 196 185	49,8
Ipar+építőipar	825 984	20,7	1 005 348	22,4	963 493	21,9
Egyéb	1 141 011	28,5	1 332 500	29,5	1 249 621	28,3
Összesen	3 997 839	100,0	4 502 823	100,0	4 409 299	100,0
Népsűrűség 1 km ² -re	93,4		100,1		98,9	

olyan jellegű fejlődés, amelyben az agrárdolgozók abszolút számának fokozatos csökkenése következék be. Enélkül viszont nem indulhatott meg urbanizálódás.

Az agrár-ipari jelleg keretein nem tudtunk túllépni, a viszonylag alacsony fokú iparosodottság miatt, az ország munkaerő-szaporulatának csak egy részét kötötték le az ipari ágazatok. S bár megkétszereződött az „egyéb” népesség, zömmel a közlekedés munkaerő-szükségleteinek bővülése kapcsán, mindez a fejlődés távolról sem volt kielégítő. A mezőgazdaságon kívüli munkahelyek gyarapodása nem tartott lépést a népességfejlődés ütemével, noha a kivándorlás is tekintélyes néptömegeket vont el az országból.

A mezőgazdaság termelőerői ugyanez időszak alatt csak igen gyenge előrehaladást mutattak a gazdasági fejlődést bénító birtokviszonyok következtében. Az 1 agrárkeresőre jutó termőterület igen csekély mérete, s annak gyenge technikai felszereltsége kizárta annak lehetőségét, hogy az 1 főre jutó hozam lényegesen emelkedjék. A kisárutermelő parasztgazdaságokban — de még az agrárnagybirtokok többségében is — a munkaerő termelékenységeinek foka rendkívül alacsony volt. A munkatermelékenység produktivitása a mezőgazdaságban alig emelkedett az elmúlt fél évszázad alatt, mint azt a 100 agrárkeresőre jutó össznépesség — azaz 100 agrárkereső által élelemmel ellátandó népesség — számának alakulása is jelzi (2. táblázat).

2. T Á B L Á Z A T

100 agrárkereső által ellátandó népesség száma
1900—1949 között (fő)

1900	1910	1920	1930	1941	1949
396	453	374	425	421	419

Az erősen iparosodott tőkés államokban 100 agrárkereső már a századforduló időszakában is többszörösét látta el annak a népességszámnak, mint az 1940-es években Magyarországon (pl. az USA-ban 1900-ban 100 mezőgazdasági dolgozó 700 főnyi népesség ellátását tudta biztosítani, 1930-

ban pedig 1000 főét). A lakosság élelemmel való ellátását — a mezőgazdasági termékek előállítását — végző agrártermelés produktivitásának fokozására, s ezzel az urbanizálódás egyik fontos tényezőjének kialakítására nem nyílt lehetőség a feudálkapitalista Magyarország társadalmi-gazdasági keretei között.

A termelőerők vontatott fejlődése, a viszonylag gyenge iparosodottság gátolták annak a lehetőségét, hogy a munkaerőt alacsony produktivitással foglalkoztató mezőgazdaságból nagyszámú néptömeget irányíthassanak mezőgazdaságon kívüli munkahelyekre. A munkерőszaporulat jó részét továbbra is a mezőgazdaság keretei közé szorították vissza. Sőt, egyes periódusokban a mezőgazdaság sem volt képes lekötni a felduzzadt munkaerőlétszámot.

3. T Á B L Á Z A T

*A városi és vidéki népesség számának alakulása
1900—1940 között (THIRRING LAJOS számításai alapján)*

Megnevezés	1900		1910		1920	
	fő	%	fő	%	fő	%
1. Budapest	861 380	12,5	1 109 961	14,6	1 231 606	15,4
2. Városok 1.	780 606	11,4	902 894	11,9	971 796	12,2
3. Városok 2.	528 652	7,7	578 557	7,6	604 531	7,6
4. Városok összesen	2 170 638	31,6	2 591 412	34,1	2 807 933	35,2
5. Községek 1.	685 567	10,0	780 839	10,3	830 108	10,4
6. 4 + 5	2 856 205	41,6	3 372 251	44,4	3 638 041	45,6
7. Községek 2.	3 998 210	58,4	4 239 863	55,6	4 348 834	54,4
8. Magyarország összesen	6 854 415	100,0	8 612 114	100,0	7 986 875	100,0
9. Városok Bp. nélkül	1 309 258	19,1	1 481 451	19,5	1 576 327	19,8
10. Községek összesen	4 683 777	68,4	5 020 702	65,9	5 178 942	64,8

A kapitalizmus utolsó másfél évtizedes periódusa alatt lezajlott fejlődés — mely az ország agrár-ipari jellegét kialakította — tehát csak annyi mennyiségi változást hozott, amely megteremthette bizonyos előfeltételek alsó szintjét a későbbi — napjainkban bekövetkező — minőségi változásokhoz. Ennyiben szolgál történeti előzményül a most zajló, minőségi fejlődési szintet képviselő urbanizálódáshoz.

Az urbánus népesség fejlődésének gazdasági lehetőségeit nagy vonalakban áttekintve vegyük szemügyre a továbbiakban az *urbánus népesség számának alakulását* az 1900—1949 közötti időszakban. Az urbánus népesség nem azonos a városi jogállású települések lakosságával. Olyan

települések népességét értjük alatta, amelyekben az urbánus foglalkozásúak — a nem-agrár ágazatban tevékenykedők — aránya meghaladja az agrárkeresőkét. A lakosság foglalkozási szerkezetének 1900-ig visszamenő feltárása azonban a tanulmány készítésekor nem állt módunkban. Hogy mégsem kényszerültünk az államigazgatási tagozódás szerinti szimpla kategorizálásra redukálni a probléma megoldását, az THIRRING LAJOS közelmúltban megjelent kitűnő népesedési tanulmányának köszönhető.⁶ Ebben a szerző a vidéki és városi népességfejlődéssel foglalkozó fejezetben olyan csoportosításban vizsgálja a népességfejlődés menetét az 1869—1949 közötti időszakban, amely csoportosítás ezen periódusra vonatkozóan megközelíti a foglalkozási szerkezet szerint kialakítható képet (3. táblázat).

A városok 1. csoportja az 1949-ben közvetlenül a megyei tanács alá rendelt városokat, a városok 2. csoportja pedig a járási tanács alá rendelt városokat foglalja magában. Budapest, mint önálló kategória, külön sze-

1930		1941		1949		INDEX 1900 = 100
fő	%	fő	%	fő	%	
1 440 961	16,6	1 711 106	18,4	1 589 065	17,3	184
1 069 652	12,3	1 179 549	12,6	1 108 905	12,0	142
622 140	7,2	661 661	7,1	643 806	7,0	121
3 132 753	36,1	3 552 316	38,1	3 340 776	36,3	154
914 439	10,5	993 427	10,7	980 603	10,7	142
4 047 192	46,6	4 545 743	48,8	4 321 379	47,0	151
4 637 917	53,4	4 770 331	51,2	4 883 420	53,0	122
8 685 109	100,0	9 316 074	100,0	9 204 799	100,0	134
1 691 792	19,5	1 841 210	19,7	1 751 711	19,0	134
5 552 356	63,9	5 763 758	61,9	5 864 023	63,7	125

repel. E csoportosításban világosan kitűnnek a különböző városi jogú települések népességfejlődési sajátosságai. Nagy munkát jelenthetett a „városias községek” kategóriájának megállapítása (a 3. táblázatban községek 1. csoportja), s a népességfejlődésüknek a többi községekből (községek 2. csoportja) kiemelt csoportként való bemutatása. Foglalkozási jelleg és

⁶ THIRRING LAJOS: Magyarország népessége 1869—1949 között. Magyarország történeti demográfiája. Bp. 1963. 221—412. o. Szerk.: KOVACSICS JÓZSEF.

építésügyi követelmények alapján történt kijelölésük; nagyjából az 50%-nál kevesebb agrárfoglalkozású lakossal rendelkező községek körét ölelik fel. Kiegészítve velük a városi jogú települések népességszámát, megközelítően az ország urbánus népességének számát kapjuk. Mint arra azonban szerző is figyelmeztet, az így nyert lélekszámnagyság valamivel nagyobb a tényleges urbánus népességénél, mivel az a városi jogállású alföldi agrárvárosok igazgatási területén lakó nagyszámú tanyai népességet is magában foglalja. (Ezeknek a városoknak a külterületéből az 1947—1954. év közötti időszakban számos önálló igazgatású község alakult, ami lényegesen csökkentette a város megkisebbedett igazgatási területén élő agrárfoglalkozásúak arányát.)

A 3. táblázat adatai első látásra határozott előrehaladást tükröznek az urbánus népesség fejlődésében. 1900—1941 közötti időszakban a 2,46 millió főnyi országos népesség-szaporodásból az urbánus kategóriák 68%-kal részesedtek, 1,68 millió lakosszámmal bővülve. Az agrárközségekre viszont a népességszám növekedéséből csupán 32% jutott; 770 ezer fővel gyarapodtak. Ezek a népességfejlődési adatok egyben azt is érzékeltetik már, hogy ez időszakban jelentős népességvándorlás zajlott az országban, melynek kapcsán a kirajzás fő helyei felől — a városoknál jóval magasabb természetes szaporulatú agrártelepülések felől — tekintélyes néptömegek tódultak az urbánus jellegű településekbe. THIRING LAJOS idézett tanulmányában közölt adatok szerint 1900—1910 között az ország népességének 13,6—14,7%-a, mintegy 2,5 milliónyi lakos, költözött el szülőhelyéről; 1920—1930 évek között pedig az elvándoroltak száma 1,1 millióra becsülhető. Az egyes vándorhullámokkal elsősorban Budapestre, s néhány vidéki városba tódult e tekintélyes számú néptömeg, a különösen elégtelen körülmények — hátrányos birtokmegoszlás, szűkös megélhetési források — közötti agrárvidékek felől.

Ez a népességáramlás azonban nem egy egyértelmű urbanizálódás felé való haladást jelentett, mint az nyomban kiderül, ha a részletekbe kissé bepillantva analizáljuk a népességfejlődés menetét.

Az agrárnépesség kiáramlása a túltelített agrárnépességű vidékekről mindinkább fokozódott. A kiáramlás fő centrumai a nagybirtokos vidékek és az erős középparasztsággal rendelkező vidékek voltak, amelyeken szociális szempontból a legmostohább birtokviszonyok érvényesültek. A földnélküli és kisbirtokos parasztság itt — ahol már megindult az 1 főre eső mezőgazdasági földterület növelése, a nagyobb hozam biztosítása érdekében — semmi reménnyel nem rendelkezhetett a földhöz jutáshoz. A mezőgazdaság e vidékeken gyors ütemben adta le munkaerőfeleslegeit, s e gazdasági fejlődés terheit teljes mértékben a szegényparasztság vállaira rakta. Az agrárvidékek egy része ily módon növekvő arányban bocsátotta ki munkaerőfeleslegeit.

Milyen területek voltak a népességfelvevők? A fejlődés magyarországi sajátosságát mutatja, hogy ezek között — különösen a 30-as évekig — agrártelepülések csaknem olyan arányban fordulnak elő, mint városi települések.

A legnagyobb méretű népességfelvevő a főváros. Rajta kívül néhány erőteljesen iparosodó vidéki város szerepelt a népességbefogadók csoportjában. A mezőgazdaságon kívüli munkahelyek azonban számbelileg és területi megoszlásuk tekintetében is igen korlátozott mértékben bővültek,

mivel az iparosodás nem fejlődött kielégítő ütemben. Ezért az agrárnépfelesleg egy része, ipar hiányában, a ritkábban lakott agrárvidékekre áramlott át a különösen túlnépesedett mezőgazdasági területekről.

Ez a népcsere a korábbiánál viszonylag egyenletesebb népességeloszlást alakított ki az Alföldön. Nagyhatárú alföldi agrárvárosaink külterületi népessége — a tanyavilág — lendületesen fejlődött ez időben, nagyszámú kisbirtokost parcellázások útján földhöz juttatva a város határában. A Duna—Tisza köze belterjes gyümölcskultúrájának kibontakozása, s ezzel összefüggően a tanyai népességszám óriásira duzzadása ennek a népeségmozgásnak egyik következménye. Ezek a városok tehát az agrártermelés fejlődése, külterületekre történő népességbeáramlás révén gyarapították igazgatásilag körükbe tartozó lakosságszámukat, nem pedig urbánus jellegű munkahelyek bővülése kapcsán. Városaink közel egyharmada tartozott csoportukba.

Budapesten kívül viszonylag igen csekély azoknak a városoknak és községeknek a száma, amelyekben nem-agrár munkahelyekhez kapcsolódott ez időben a népességszám növekedése, tehát ahol tényleges előrelépés történt volna a népesség foglalkozási szerkezetének urbanizálódásában. Az ipari nyersanyagok közelében fekvő, gyorsan iparosodó városok (pl. Miskolc, Ózd stb.) és közlekedési gócpontok (pl. Szolnok, Szombathely stb.) kerültek e téren a fejlődés élvonalába. Számuk mindössze városaink harmadát képviselte. Városaink több mint harmadában viszont ipari fejlődés hiánya miatt a vizsgált periódus alatt stagnált vagy éppen visszaesett a népesség száma. Különösen történeti kisvárosaink — a dunántúliak és a vásárvonalon fekvők — fejlődése akadt el ez időben. Mezőgazdaságuk visszafejlődött, s kézműiparuk, kisiparuk mind reménytelenebbül kelt versenyre a gyáripari termékekkel. A hirtelen megduzzadt munkaerőfeleslegüket egyetlen termelési ág sem tudta területükhöz kötni, e városok huzamos időre népességekibocsátókká váltak. A velük azonos kategóriába sorolt agrárvárosok népességnövekedése és e történeti városok stagnáló vagy visszaeső népességszámalakulása összetetten jelentkezik a 3. táblázat „városok 2.” csoportjának eredményeiben, elfedve a tényleges mozgásokat.

Míg igen nagyszámú kis- és középváros nem fejlődött lényegesebben, addig a nyersanyagkitermelés — főleg szénbányászat — színhelyein községeink egy csoportjában megindult az urbánus foglalkozások halmozódása. Az ózdi, salgótarjáni és a dorogi járás községeiben fokozódott ez időben lényegesen az ipari népesség aránya részint a helyi népesség foglalkozási átcsoportosulása, részint a más vidékekről ide beáramlók révén. A főváros körül viszont az „elővárosiasodás” növelte a városiasodó községek számát. Ez a községek városiasodását kiváltó folyamat azonban csak egyes góccokra, szűk területre korlátozódott.

Az egyetlen nagy népességfelhalmozó a kapitalizmus időszakában a főváros agglomerációja. A belső vándormozgalomban évente egyre nagyobb számú vándorlási többlettel bővült lakosságszáma. Budapest viharos népességfejlődése a századfordulót megelőző évtizedben indult meg, s az első világháborúig lankadatlanul tartott. 1890—1910 között megkétszerezte népességszámát, 500 ezerről 1,1 millióra növekedve. A vidéki népelesleg többsége ide a fővárosba, s a vele szomszédos községekbe áramlott. Budapest elővárosainak kialakulása tehát már ez időtől veszi kezdetét. A főváros agglomerációjának népességfejlődési üteme a háborút követően ugyan

jelentősen megcsappant, azonban méretei a megkisebbedett országterülethez viszonyítva egyenesen abnormis nagyságot öltöttek. A második világháború alatt viszont éppen a főváros népességvesztése volt a legnagyobb méretű, népességszáma 1941—1949 között 122 ezer fővel csökkent. Ugyanakkor a többi város együttesen mintegy 95 ezer főnyi népességsökkenést szenvedett, szemben az agrárvidékek 113 000 főnyi szaporulatával. Annak ellenére, hogy fokozatosan növekedett az urbánus népesség száma, az országban urbanizálódásról, tágabb értelemben, ez időszakban mégsem lehet beszélni. A népességgyarapodás csak részben kapcsolódott az urbánus foglalkozások körének bővüléséhez. A városok nagy számában az agrártermelés — ennek esetenként belterjesebb ágai — vonzotta magához a népességkibocsátó agrárvidékekről vándorútra kelt, kedvezőbb megélhetést remélőket. A főváros — a nem-agrár munkahelyek nagyfokú koncentrálódása folytán — egyre nagyobb vidéki néptömeget tudott befogadni, népességmegtartó ereje jelentékeny szerepet játszott a vidéki munkaerő-feleslegeknek az ország területén való megtartásában, amelyre rajta kívül ez időben csak kevés település volt alkalmas. Gyors ütemű és nagyméretű ipari fejlődésre lett volna szükség — harmónikusabb területi megoszlásban —, amire csak a feudálkapitalista társadalmi-gazdasági kötöttségektől megszabadult országokban kerülhetett sor.

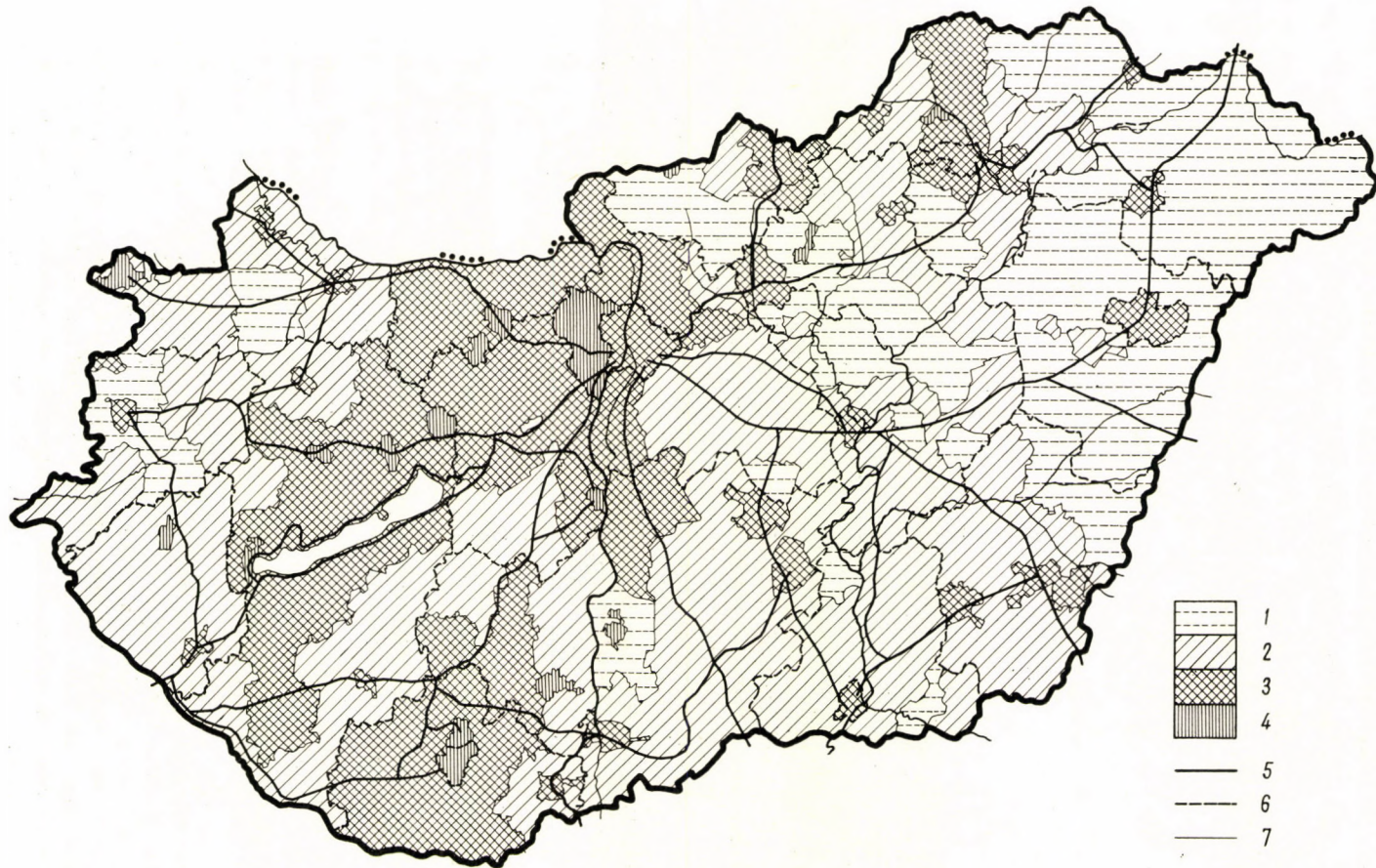
Az urbanizálódás fő vonásai a fejlődés jelen szakaszában (1949–1960)

Az elmúlt közel két évtizedes időszak alatt, a szocializmus építésének időszakában, jelentős társadalmi- és gazdasági szerkezeti változások történtek az országban. Az iparosodás, amely a kapitalizmusban megindult, de fejlődése csak korlátozott mértékű maradt, a szocialista nagyipar kialakítása kapcsán nagymértékben előretört és népgazdaságunk vezető ágazatává lett. Az ország agrár-ipari jellege a gyors és széles körű iparosodás folytán *ipari-agrár jelleggé* formálódott, elérve azt a minőségi változást a népgazdaság szerkezetében, amelynek kialakítására bármily nagy szüksége is lett volna az országnak már a kapitalizmus időszakában, mégsem kerülhetett korábban sor.

E minőségi változás fő vonásai, hogy a gazdasági életben a nem-agrár ágazatok nyerne mind szélesebb teret és újszerű munkamegosztás bontakozik ki a mezőgazdaság és a népgazdaság többi ágai között. A mezőgazdaság szocialista átszervezése és az erre alapozódóan kiforruló nagyüzemi gazdálkodás, valamint a szocialista nagyipar gyors ütemű kialakítása megteremtették a feltételeket ahhoz, hogy alapvető változás következzen be az ország munkaerő-mérlegében. Lehetővé vált, hogy az ország munkaerőszaporulatán felül további néptömegeket irányíthassunk át a mezőgazdaságból a mezőgazdaságon kívüli munkahelyekre. Azáltal, hogy a mezőgazdaságban korábban csak alacsonyabb produktivitással foglalkoztatott munkaerők egy részét az iparosodás nyomán produktívabb munkahelyekre irányítottuk, a munkaerő-mérlegben a korábbinál kedvezőbb ágazati megoszlást alakítottunk ki. Jelentősen fokozódott ezáltal az 1 kereső fő által előállítható termelési érték mind az iparban, mind a mezőgazdaságban. Ehhez természetesen meg kellett teremteni a termelés új, korszerű technikai és szervezeti alapjait.

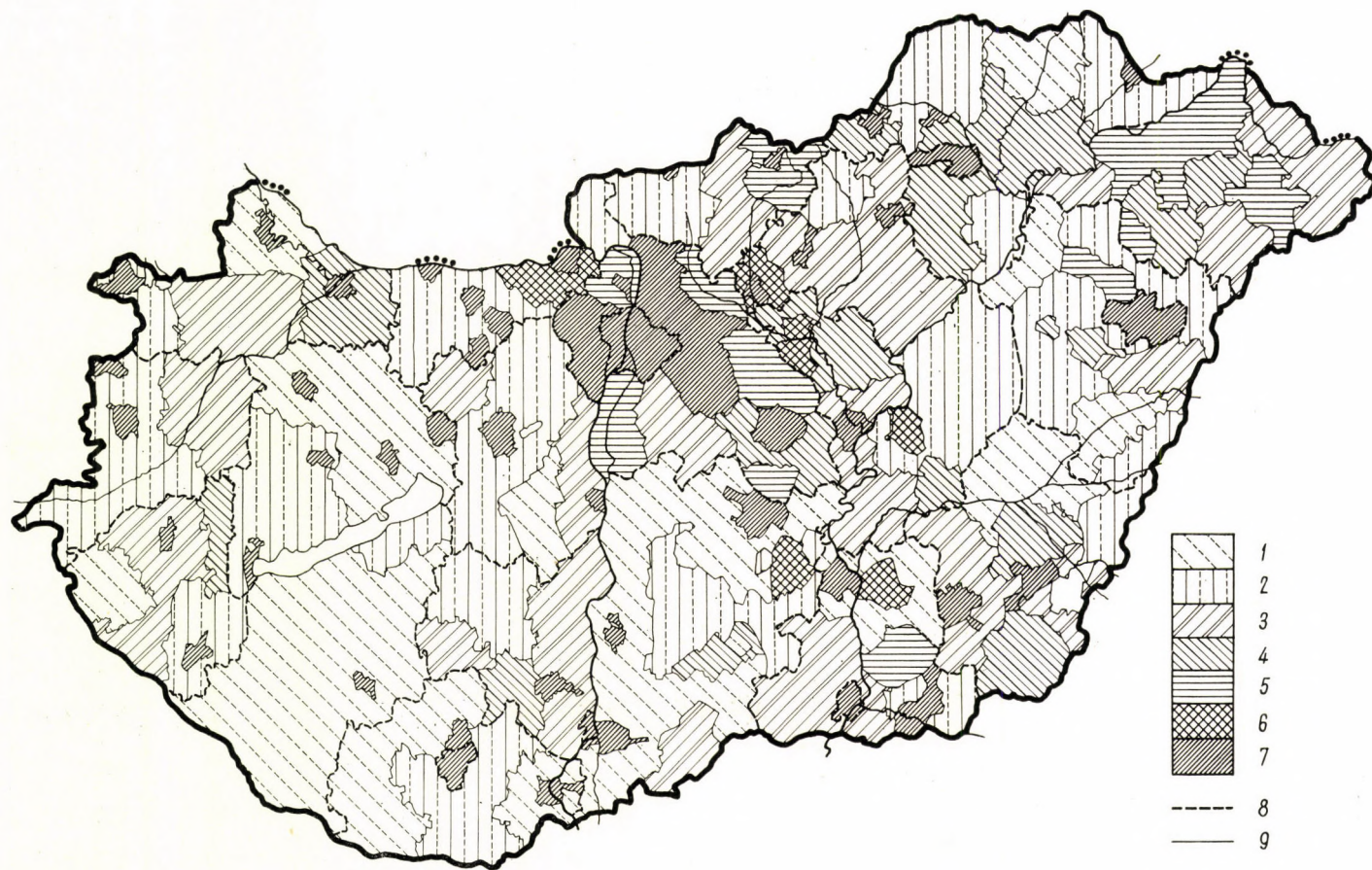
Az urbanizálódás gazdasági alapjait e változásokkal már részben kialakítottuk. Továbbfejlődésének lehetőségeit iparosodásunk további menete és a nagyüzemi mezőgazdasági termelés fejlődése biztosítja.

A gazdasági életben zajló fejlődés a népesség foglalkozási szerkezetében is új vonásokat alakított ki. A gyorsan iparosodó országokra jellemző módon a mezőgazdasági népesség egyre fokozódó ütemben csökken, az urbánus népesség javára. Ez azt jelenti, hogy mind jelentősebb számú népesség foglalkozáscseréje útján — s természetesen az új munkaerők bevonásával is bővülve — az urbánus foglalkozások törnek előre a népesség foglalkozási szerkezetében. A foglalkozásváltozással viszont sok esetben lakóhelyváltozás, s lényeges életmódváltozás következett be lakosságunk széles rétegében (5., 6. ábra). A 4. táblázat adatai jól szemléltetik, hogy már igen rövid

5. ábra. Lakóhelyet változtatott népesség (beköltözöttek aránya) járásonként 1960-ban

1949. I. 1-én nem az 1960. I. 1-i lakóhelyén lakott a járás népességének: 1 = 1–10%-a, 2 = 10,1–15%-a, 3 = 15,1–25%-a, 4 = 25%-nál több lakos; 5 = vasútvonal, 6 = megyehatár, 7 = járáshatár

6. ábra. Magyarország népsűrűsége járásonként 1960-ban

1 km²/fő: 1 = 25–59, 2 = 60–69, 3 = 70–79, 4 = 80–99, 5 = 100–119, 6 = 120–149, 7 = 150 felett; 8 = megyehatár, 9 = járáshatár

4. T Á B L Á Z A T

*A keresőnépesség számának alakulása
fontosabb népgazdasági áganként (1949—1960)*

Népgazdasági ág	1949		1960		1949—1960 különbsége		1949 = index 100
	keresők száma	%	keresők száma	%	keresők száma	%	
Mezőgazdaság	2 196 185	49,8	1 872 730	35,2	— 323 455	— 14,6	85,4
Ipar, építőipar	963 493	21,9	1 682 233	31,9	+ 718 740	+ 10,0	175
Egyéb	1 249 621	28,3	1 577 868	32,9	+ 328 247	+ 4,6	126
<i>Összesen</i>	<i>4 409 299</i>	<i>100,0</i>	<i>5 132 831</i>	<i>100,0</i>	<i>+ 723 532</i>	<i>16,4</i>	<i>116</i>

periódus alatt, 1949—1960 között a népesség milyen kiterjedt körét érintette ez a változás, amely lankadatlanul folyik tovább napjainkban.

Az ország *agrárkeresőinek aránya* már a századfordulót megelőző évtizedtől kezdve fokozatosan csökken, a keresők abszolút számának lassú emelkedése mellett. A szocializmus építésének időszakában viszont — a földreform hatásaként jelentkező agrárnépesség gyarapodását követően — *az 50-es évektől kezdve egyre gyorsuló ütemben zsugorodik a mezőgazdaságból főkereseti forrásként élők abszolút száma is.* 1960-ban 323 ezer fővel kevesebben dolgoztak a mezőgazdaságban, mint 1949-ben. Azóta pedig, az 1960—1963 közötti időszakban újabb 300 ezerrel csökkent az agrárkeresők száma, egyrészt az előregedett tsz tagok nyugdíjba vonulása, másrészt újabb munkaerőelvándorlás folytán. Az agrotechnika színvonalának növekedése és a kemizálásnak a mezőgazdaságban mind szélesebb terjedése kapcsán egyre kevesebb lesz azoknak a munkafolyamatoknak a száma, amelyeket a hagyományos értelemben vett mezőgazdasági foglalkozások köréből lehet kielégíteni. Az agrártermelésnek új munkaerőigényei minőségileg is eltérnek a korábbiétól. Fokozódnak a speciális szakmunkások iránti igények, akik a régiek helyére lépve — a megteremtett új korszerű munkafeltételek között — csökkenő számú munkaerő foglalkoztatása mellett is növekvő termelést, a mainál kedvezőbb produktivitást biztosítanak.

Az iparosodás széles körű fejlesztése nem csak az iparban foglalkoztatottak abszolút számának és arányának jelentős gyarapodásával segítette az urbanizálódást, hanem az iparági szerkezetben bekövetkezett fejlődéssel is. 1960-ban közel háromnegyedmillióval nőtt az iparban és építőiparban foglalkoztatottak száma. Ezek sorában, a kezdetben igen gyorsan előrehaladó bányászat és kitermelő ágazatok mellett, mind fokozottabb szerepet kaptak a nehézipar munkaigényes ágazatai is (pl. gépgyártás, műszeripar stb.), melyek már nem kényszerültek telephelyválasztásnál a nyersanyag-kitermelés körzetére. Több lehetőséget biztosítottak az ipar arányosabb területi megoszlásának kialakítására (7. ábra). Kevés számú kísérlettől eltekintve azonban kormányzatunk nemigen aknáztta ki az elmaradott ipari területek fejlesztésére így adódó lehetőségeket. Lényegében alig javult a kapitalizmushoz viszonyítva az ipar területileg egyenetlen eloszlása. A javuláshoz azonban, többek között, a közlekedéshálózat jelentős beruházásokat igénylő módosítása lett volna szükséges, amire már nem futotta erőnkől az erősen feszített tervek időszakában.

Ipari munkahelyeink térbeli megoszlását két sajátosság jellemzi: 1. Túlsúlyban a fővárosra koncentrálódik az ipar, az ország ipari dolgozóinak

7. ábra. A 100 főnél több alkalmazottat foglalkoztató ipari vállalatok 1960-ban

45%-át egymaga Budapest foglalkoztatja. Rajta kívül mindössze Miskolc, Győr, Szeged és Pécs területén tömörül 20–40 ezer főnyi ipari munkavállalót foglalkoztató méretű ipar. Közöttük Miskolchoz és Győrhöz kapcsolódik jelentősebb ingavándorforgalom, míg az alföldi nagyváros — Szeged — és a dél-dunántúli Pécs ipari munkaerővonzása igen szerény méretű, zömmel helybeli lakosokat foglalkoztatnak. 2. A nagyobb ipari koncentrációk mellett *csekély a közepes méretű iparcentrumok száma*. Az 5000–20 000 főt foglalkoztató ipari munkahelygóc-pontjaink száma mindössze 11, amelyek zömmel dunántúliak. Szembetűnő viszont *a kisméretű ipari munkahelygóc-pontok* sokasága. Többségük középhegységeink területén — a bányavidékeinken — sűrű egymás melletti rajokban helyezkedik el és itt nagy munkahelysűrűségük és erős munkaerő-szívóhatásuk kapcsán tágitották jelentősen az urbanizálódás térbeli kiterjedését.

Az ország ipari lakosságának kétharmada a Duna mellett és a Magyar-középhegység területén sorakozó ipari településekben dolgozik. Az ipari munkahelyek egyenetlen térbeli eloszlása az elsődleges oka annak, hogy az urbanizálódás ütemében az országban erős térbeli differenciáltság tapasztalható.

Az urbanizálódás hullámszerűen tovaterjedő áramlatában a leggyorsabban haladó pontok az iparvidékek gócpontjai. Tőlük távolodva fokozatosan olyan zónákba jutunk, ahol az urbanizálódás egyre gyengébben jelentkezik a népesség foglalkozási szerkezetében. Az agrártelepülések összefüggő zónájában pedig a települések már csak „passzívan” vesznek részt az urbanizálódásban, azaz helyi mezőgazdaságon kívüli munkaalkalom hiányában agrárnépfeleslegük fokozatosan elköltözik a település népességszámát is egyre csökkentve.

Az 5. táblázat azt mutatja, hogy 1949-ben és 1960-ban községeink és városaink lakossága foglalkozási szerkezet szerint hogyan oszlott meg az urbánus, kétlaki és agrár jellegű települések között. A három típus az agrárkeresők aránya szerint urbánus (0–36,6%), kétlaki (36,6–55%) és agrár (55% felett). (Lásd a bevezetőben ismertetett típusokat. 2. ábra.)

Sajátosan alakult a három település-típus lakosságszáma, s ennek nyomán az egyes típusok egymás közötti rangsora. 1949-ben össznépességünk nagyobbik hányada (53%) agrártelepülés lakója volt. Az urbánus települések a népesség 37,2%-ának alkották lakóhelyét, s ebből is Budapest egymaga 17,1%-kal részesedett. Tényleges urbánus népességünk 46,5%-a fővárosi lakos volt. Ha pedig a budapesti agglomerációt — az idekapcsolódó urbánus községekkel együtt — vesszük figyelembe, ez az arány valamivel 20% fölötti, éles fényt vetve a szélső méretű fővárosi koncentrálódásra. Az urbanizálódás alacsonyabb fokán álló, mintegy átmeneti típust képező „kétlaki” jellegű városok és községek szerény mérete az agrár és urbánus fokozat között csak gyéren fejlett összekötő láncszemet alkotott. 1960-ra lényegesen átalakult a típusok egymás közti népességaránya. Vezető, kiemelkedő arányt ért el az urbánus típus, erősen maga mögött hagyva a csökkenő agrár- és megélénkült növekedést mutató „kétlaki” településeket. Az ország népességének csaknem fele (49%) 1960-ban fejlett urbánus települések lakója. Ugyanakkor az agrár jellegű települések népességaránya már csak egyharmadnál valamivel nagyobb (35,2%). Erőteljesen szélesedett a közöttük átmenetet képező kétlakiak aránya, a községek körének bővülésével.

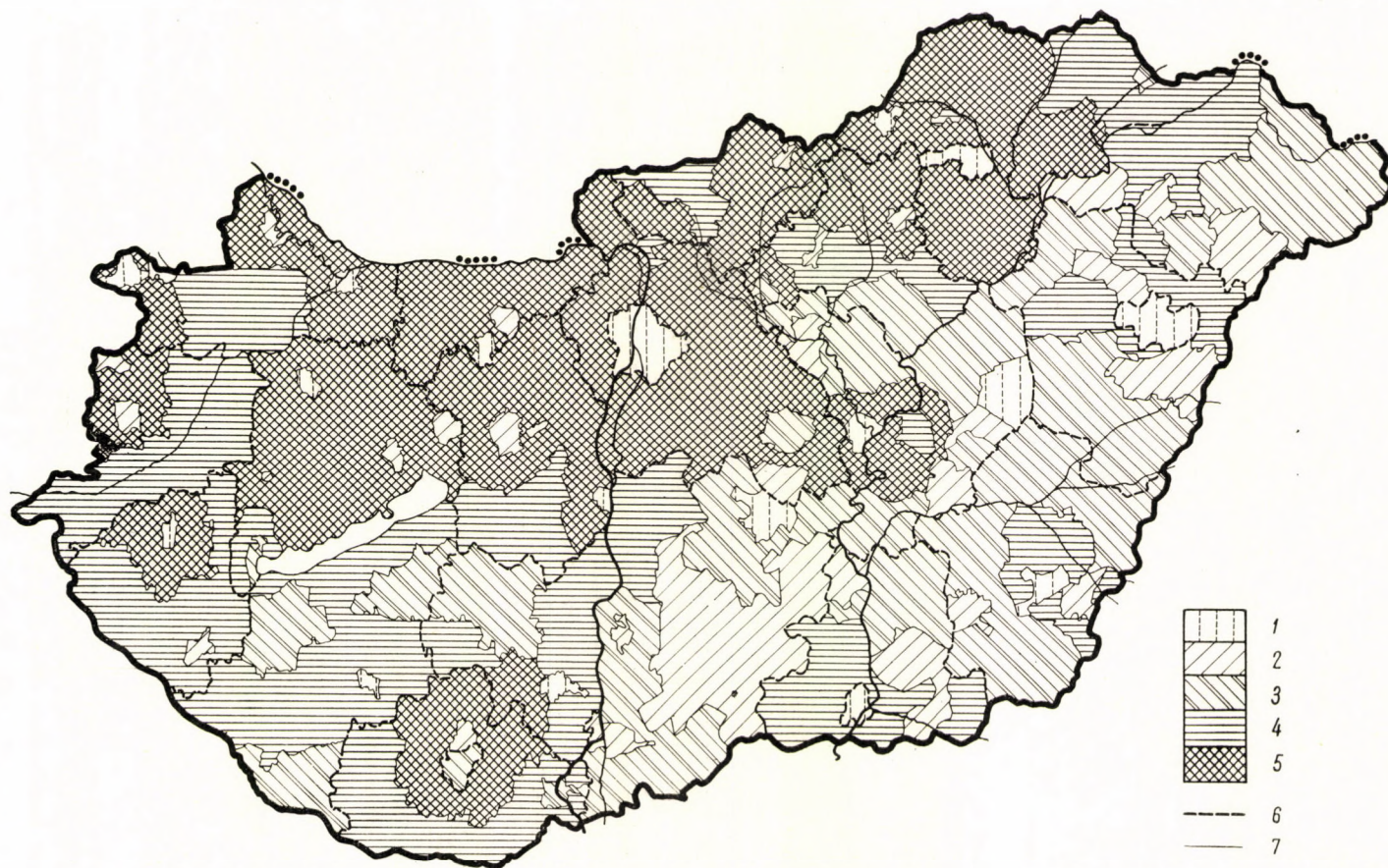
5. T Á B L Á Z A T

A községek és városok lakosságának megoszlása az urbánus, kétlaki és agrár foglalkozási jellegű települések között 1949-ben és 1960-ban

Megnevezés	1949		1960		1949–1960 közötti változás	1949 = index 100
	fő	%	fő	%	fő	
1. Budapest	1 589 065	17,3	1 807 299	18,1	218 234	114
2. Városok 3. típus . . .	1 107 905	12,0	1 763 748	18,7	655 843	159
3. Községek 3. típus . .	728 516	7,9	1 326 437	12,3	597 921	184
„Urbánus” együtt . .	3 425 486	37,2	4 897 484	49,1	1 471 998	145
4. Városok 2. típus . . .	451 924	4,9	328 482	3,3	— 123 442	73
5. Községek 2. típus . .	446 581	4,8	1 238 470	12,4	791 889	276
„Kétlaki” együtt . .	898 505	9,7	1 566 952	15,7	668 447	174
6. Agrárvárosok	191 882	2,1	63 132	0,6	— 128 750	33
7. Agrárközségek	4 688 926	51,0	3 448 962	34,6	— 1 239 964	74
„Agrár” együtt	4 880 808	53,1	3 512 094	35,2	— 1 368 714	71
8. Magyarország összesen	9 204 799	100,0	9 976 530	100,0	771 731	107

Az urbánus jellegű munkahelyek halmozódásának színhelyei, valamint a körülöttük kiformalódó lakóövezetek erőteljes népességbeáramlási központokká váltak. A főváros és agglomerációja, s az „ipari zónák” városai és községei, továbbá néhány iparosodás révén is tovább fejlődő vidéki városunk haladnak az élen az urbanizálódásban. Területükön közel másfél millióval több népesség lakott 1960-ban, mint 1949-ben. A főváros népességnövekedése tovább fokozódott. Háborús veszteségeit gyorsan kiheverte és csaknem elérte ismét az 1941. évi igen magas részarányát (18,4%). Ha hozzászámítjuk a körülötte viharos gyorsasággal fejlődő agglomerációs terület népességét is, ahol Budapestnél is gyorsabb ütemű volt a népességfelhalmozódás, akkor a korábbiaknál is szélsőbb méretű népességkoncentrációt tapasztalhatunk az országnak ezen a területén. Népességünk 23,3%-a lakik a budapesti agglomeráció területén! Budapest mellett azonban már a városok is kiemelkedő erőteljes városi népességfelhalmozódást mutatnak. A korábbiak (1949. évi) több mint másfélszeresére nőttek; zömmel beköltözések kapcsán, vándorlási nyereségből gyarapodtak.

Sajátos vonása urbanizálódásunk mai szakaszának a „kétlaki” községek csoportjának nagyméretű kitágulása. A vizsgált periódusban csaknem megháromszorozódott az ilyen jellegű községekben lakók száma. Nem váltak nagyobb méretű népességbefogadókká, hanem lakóhelyét továbbra is megtartva csoportosult át agrárnépfeleslegük a mezőgazdaságon kívüli munkahelyekre. A kiterjedtté váló ingavándorlás alakította át gyors ütemben foglalkozási szerkezetüket a korábbi agrár jellegűről kétlakivá (8. ábra).

8. ábra. Lakóhelyén kívül dolgozó keresőnépesség az összkeresők %-ában

1 = 0,1–2,0, 2 = 2,1–5,0, 3 = 5,1–10,0, 4 = 10,1–17,0, 5 = 17,1% felett; 6 = megyehatár, 7 = járáshatár

Agrárvárosaink és községeink ugyanakkor rendkívül magas népességveszteségük miatt — népességkiáramlás színhelyei — és a soraikból kiszakadt „kétlaki” jellegű községek, városok okozta népességsökkenés folytán egy zsugorodó népesség számára jelentik a lakó- és munkahelyet. 1,3 millióval kevesebb lakosaik száma, mint 1949-ben. Ez az egy évtized leforgása alatt lezajlott módosulás nincs is minden tekintetben összhangban a gazdasági fejlődés ütemével. Kiáramló népességük zömmel aktív korú kereső. A visszamaradó öregebb korosztály fokozódó népességaránya jövőbeni népességfejlődésben s a munkaerők számában zuhanásszerűen beálló csökkenésére vezet e településekben. Ennek a folyamatnak bizonyos lassítása nehéz, de megoldandó településfejlesztési feladat.

Urbanizálódásunk jelen periódusában a kétlaki és urbánus községek ugrásszerű népességarány növekedése, s a bennük élő nagyszámú lakosság sajátos életviszonyai indokoltá teszik hogy kissé bővebben is foglalkozzunk velük, mivel a magyar viszonyok között zajló urbanizálódás egyik lényeges új vonását képezik. Népességfelszívásuk egyre fokozódott. Ennek kapcsán a belső vándorlásban a városias községek népességforgalma nagymértékben megnőtt, *a városba költözni törekvő vidéki népesség jelentős állomásaivá váltak*, ahonnan az ipari városokban megindult lakásépítkezések fokozódásától függően áramlottak át az ipari beingázás városi centrumaiba. Mivel a városokban folyó lakásépítkezések távolról sem tartottak lépést a népességáramlás ütemével, az agrártelepülésekből elköltöztek száma nagyobb arányban növelte az urbánus és kétlaki községek lakosságát, mint amilyen méretű népességsökkenést onnan a városba való elvándorlás okozott. Ez az ingavándorforgalom magyméretű kiszélesedése kapcsán vált lehetővé. Az agrártelepülésekből való elköltözés egyben foglalkozásváltozással is összekapcsolódott — az elköltözés ennek céljából történt —, ami a városias községek nem-agrár népességét gyarapította. Viszonylag ritkábban fordult ez elő a városias községekből a városokba való átköltözéskor; a népességmozgás itt nem, vagy csak az esetek kevés hányadában járt együtt agrárfoglalkozásról nem-agrár foglalkozásra való áttéréssel, tehát foglalkozási ág változással.

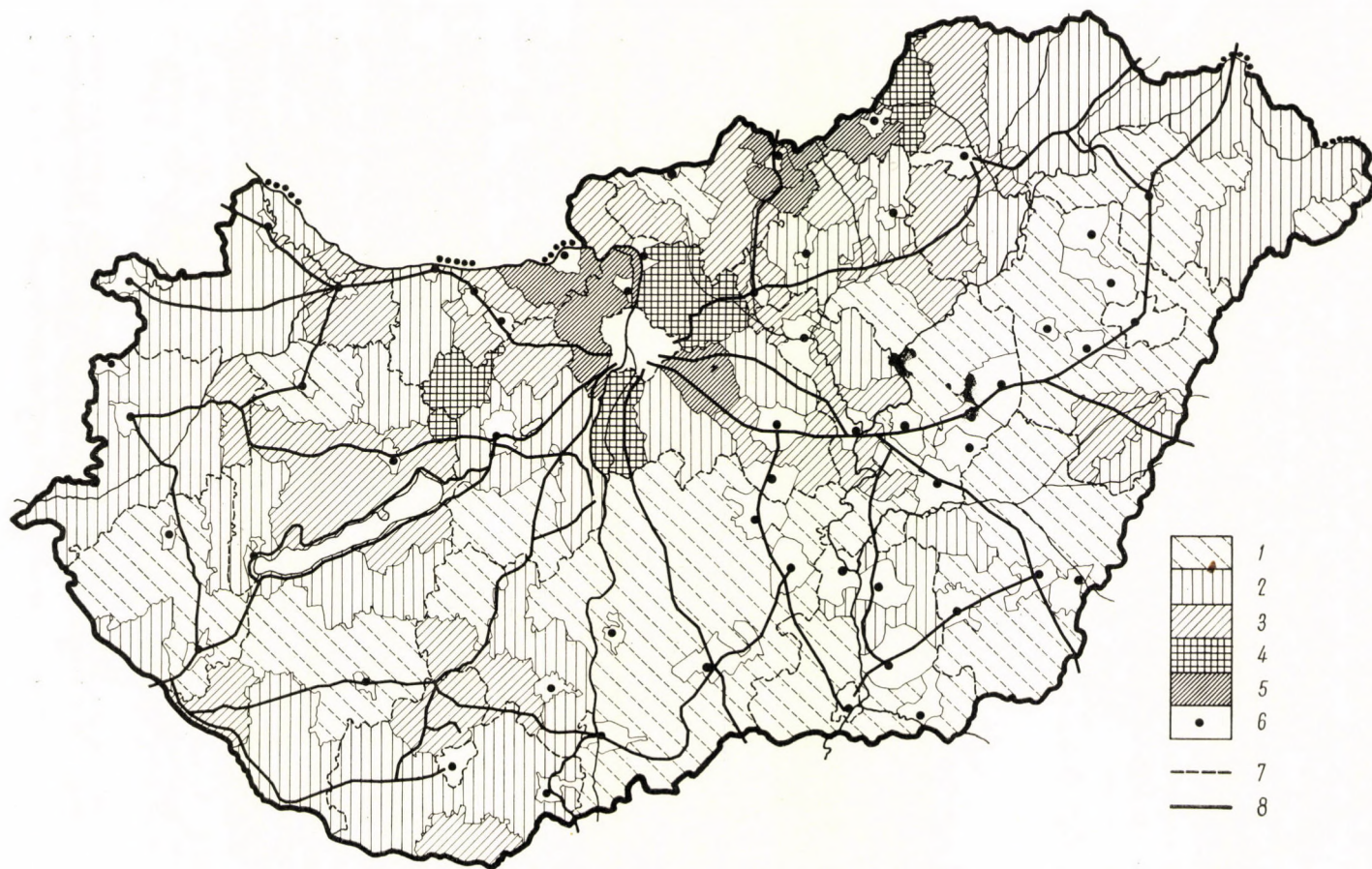
A két fő termelési ágazatban — a mezőgazdaságban és a nem-mezőgazdasági ágazatokban — foglalkoztatottak arányának módosulása ily módon legszemléletesebben a városias községek népességgyarapodásával érzékelhető (9., 10. ábra).⁷

Amíg 1949-ben zömmel az országterület északi harmadára korlátozódtak, 1960-ra oly mértékben gyarapodott lakosságuk az ország más vidékein is, hogy a korábban kizárólag agrár jellegű vidékek területét mind sűrűbben beszövik a főforgalmi útvonalak mentén csápszerűen egyre távolabb kinyúló sávjaik, mint azt a 9. és 10. ábra is szemlélteti. Az elmúlt évtizedben 6-ról 16-ra növekedett azoknak a járásoknak a száma, amelyekben a községi lakosság 75–100%-a nem agrár, hanem urbánus és kétlaki községekben (3. és 2. típusú) lakik. Ezek tehát olyan járások, amelyekben hagyományos értelemben vett agrárfalvak már csak gyéren fordulnak elő. A település-

⁷ Közp. Stat. Hiv. : 1960. évi népszámlálás 1–20. köt. KSH kiadványa, 1960.

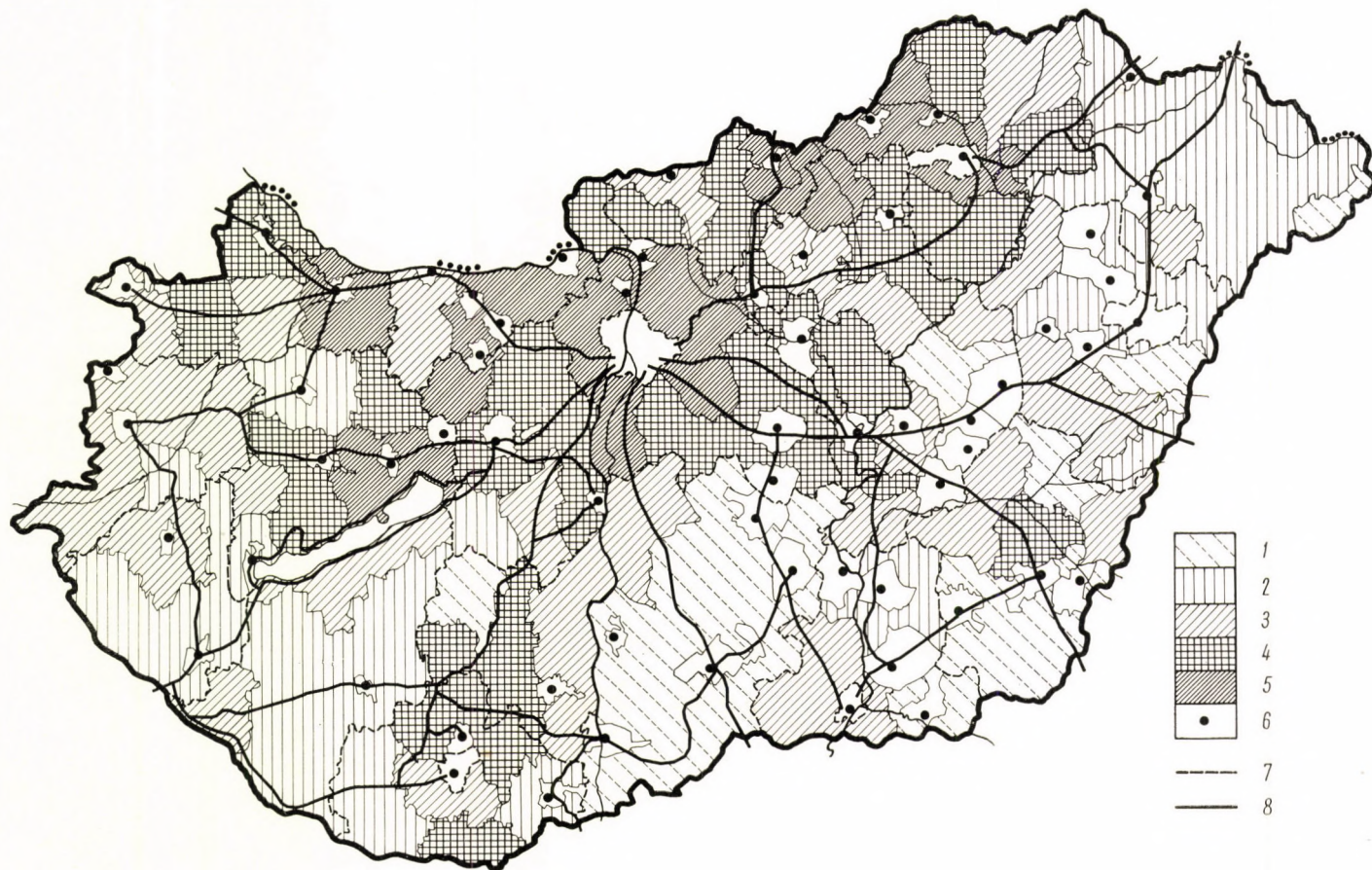
Közp. Stat. Hiv. : Az ipari munkavállalók ingavándorforgalma. KSH kiadványa, 1962.

Közp. Stat. Hiv. : Adatok a megyék és nagyvárosok helyzetének összehasonlításához. KSH kiadványa, 1960.

9. ábra. Városias (kétlaki és urbánus típusú) községekben élő lakosság százalékos aránya járásonként 1949-ben

A járás össznépességéből városias községben lakik: 1 = 0-5, 2 = 5-25, 3 = 25-50, 4 = 50-75, 5 = 75-100%; 6 = városok, 7 = megyehatár, 8 = vasútvonal

10. ábra. Városias (kétlaki és urbánus típusú) községekben élő lakosság százalékos aránya járásonként 1960-ban

A járás össznépességéből városias községben lakik: 1 = 0-5, 2 = 5-25, 3 = 25-50, 4 = 50-75, 5 = 75-100%; 6 = városok, 7 = megyehatár, 8 = vasútvonal

tervezés, -fejlesztés fő feladata itt újszerű: a lakosság városias igényeit községi keretekben kielégítő településtípusok tervszerű kialakítása. Némileg ezekhez hasonló a fejlesztés feladata azokban az összefüggő területet alkotó zónákban is, ahol a járások népességének 50—70%-a lakik „városias községekben”, s ezek aránya napjainkban is egyre gyarapodik. 1960-ban az ország 30 járása tartozott már csoportjukba, ahol tehát a járás lakosságának nagyobbik hányada — 50—70%-a — nem-agrár községekben lakik, míg 1949-ben csupán 6 járásban fordult elő ez az arány. Közülük valamennyi az iparvidékek szomszédságában vagy a legforgalmasabb vasúti fővonalaink mentén található.

Urbanizálódásunk üteme gyorsuló. A fejlődés elősegítése ma még számos megoldandó gazdasági, településfejlesztési problémát vet fel, amelyekre az egyes típusok részletesebb analízise során térünk ki.

Az urbanizálódás intenzitásának területi sajátosságai

1. Az egyes típusok, mint az urbanizálódás intenzitásának fokmérői

A lakónépesség foglalkozási szerkezete szerint megállapított településtípusok három nagy csoportja az urbanizálódás egyes fokozataiként is értelmezhető. Az általános fejlődés iránya az 1. típus, azaz az agrár jellegűből a 2. típuson — a kétlakin — át a 3. típus felé, tehát az urbánus jellegű települések csoportjáiig vezet. Eddig a fejlődés általános vonásairól tájékozódunk, az agrár és nem-agrár jellegű (2. és 3. típus együttesen) települések egymáshoz és az ország összes településeihez viszonyított arányai alapján. Az urbanizálódás behatóbb elemzését teszi lehetővé az egyes típusok alkotó elemeik szerinti vizsgálata, azaz annak feltárása, hogy településeink jelleg szerinti főtipusai milyen altípusokból tevődnek össze. Ez a vizsgálat derít fényt az egyes típusok mélyebb tartalmára, az urbanizálódásban betöltött szerepére, helyére országos viszonylatban és a tájankénti különbségeikre is felhívja a figyelmet (II. ábra, 6. táblázat).

1. *Agrár jellegű (1. típusú) települések.* Lakosságuk körében a mezőgazdasági foglalkozásuk aránya 55–100% közötti, messze megelőzi a többi ágazatokét. 2278 községünk és 3 városunk (Hajdúböszörmény, Hajdúnánás és Túrkeve) tartozik soraikba. Számukat tekintve településeink 68,7%-a agrár jellegű. E tekintélyes arány ellenére a népességnek csak jóval kisebb hányadát kapcsolják lakosként magukhoz. Ma az ország össznépességének 35,2%-a agrártelepülések lakója, amely arány az alföldi városias települések tanyai népességének ideszámításával is alig haladja meg a 40%-ot (41,2%).

Területi elhelyezkedésük csaknem szabályos zonális, övezetes elrendeződést mutat. Az ország északi iparosodott területe felől az országperemek felé haladva fokozatosan növekszik az agrártelepülések térhódítása. Az ipar centrumaitól távolodva összefüggő zónává záródik területük, amely zónán belül a K-i, D-i országhatárok körzetében, egyes szakaszokon, a szélsően agrár jellegűek, a II. altípusúak válnak uralkodóvá.

Különösen élesen kiütözik elrendeződési sajátosságuk, ha az agrár típuson belüli I. és II. fokozatúak térbeli csoportosulását is figyelembe vesszük. A szélsően agrár települések, amelyekben a lakosság több mint 75%-a mezőgazdasági foglalkozású, három nagy összefüggő tömböt alkotnak az országban: 1. Szabolcs-Szatmár megye K-i felén, a Tisza—Szamos vidékén, az ország fő almatermelő körzetében, 2. a Duna—Tisza közének D-i felén, a Bács-Kiskun és Csongrád megye területén fekvő erősen munkaintenzív szőlő- és gyümölcstermelő övezetben, továbbá 3. a Dél-Dunántúl aprófalvas vidékének forgalmi árnyékban fekvő területein Baranya, Somogy, Zala és Vas megyében. Ez utóbbiak nem alkotnak olyan zárt tömböt, mint az alföldi

szélsően agrárlakta vidékek. Egyrészt a közéjük nyomuló baranyai és zalai iparvidék, másrészt az alföldinél többszörösen nagyobb vasútvonal-sűrűség tagolja, bontja részekre itt az agrárzónát. Az Alföldön a szélsően agrár jellegű települések nagyobb összefüggő tömbje térbelileg csaknem teljesen egyezik az erősen munkaintenzív alföldi szőlő- és gyümölcskultúrájú területekkel, amelyeken ma még a kisüzemi termelési technika dominál. A szabolcsi almások több mint 70%-a ezen a vidéken 2 kh alatti üzemnagyságú.⁸ A Duna—Tisza közének kiterjedt szőlő- és gyümölcsterületein is hasonló a kisüzemi gazdaságok részaránya.⁹ Ezek nagy része tanyai szórványtele-

6. T Á B L Á Z A T

Községeink és városaink %-os megoszlása településtípusonként 1960-ban

Típusok	Magyarország összesen						Dunántúl					
	községek		városok		összesen		községek		városok		összesen	
	száma	lakos-ság	száma	lakos-ság	száma	lakos-ság	száma	lakos-ság	száma	lakos-ság	száma	lakos-ság
AGRÁR (1. típus)	71,0	57,3	5,0	1,6	69,7	35,2	75,0	56,4	—	—	74,0	41,8
KÉTLAKI (2. típus)	17,0	20,6	19,0	8,3	17,1	15,7	16,3	22,1	—	—	16,2	16,4
URBÁNUS (3. típus I. fok)	8,8	14,1	19,0	10,3	9,0	12,6	7,1	16,6	8,4	4,2	7,1	13,5
URBÁNUS (3. típus II. fok)	3,2	8,0	57,0	79,8	4,2	36,5	1,6	4,9	91,6	95,8	2,7	28,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

pülésekhez kapcsolódik, míg Szabolcsban az aprófalvak sűrű hálózata jellemző. Az alföldi területeken a legnagyobb munkaigényű ágazatok jelenlétéhez fűződik a szélsően agrár jelleg, amely a munkaerőt a tanyákhoz köti. Ezzel szemben a Dunántúlon a mezőgazdasági fejlődésben is visszamaradó települések tartoznak a szélsően agrár jellegűek csoportjába. MAJOR J. megállapításai szerint¹⁰ ezen a túlsúlyban kisközségi országrészen a falvak népességfejlődésének elakadása, a kisközségi felaprózódás fennmaradása annak a következménye, hogy a korábbi erdőirtásokkal a szántóföldi művelés itt már a legkevésbé rentábilis területekre terjesz-

⁸ SIMON LÁSZLÓ: A Nyírség és a Tisza—Szamos-vidék almatermelése. Fölldr. Közlem. 86. köt. 1962. 3. szám.

⁹ ERDEI FERENC: Nagykőrös város mezőgazdasági fejlesztése. A nagyüzemi gazdálkodás kérdései c. sorozat. Bp. 1962.

KERÉK MIHÁLY: Szükség van-e a tanyák felszámolásából származó átmeneti településformákra. Településtervezési Tájékoztató, 1964. 2. szám. 26—50. o.

¹⁰ MAJOR JENŐ: Magyarország településhálózata, különös tekintettel a mezőgazdasági jellegű településekre. Mezőgazdaság és településtervezés. Bp. 1962. 8—83. o.

kedett ki. Ezen a többinél hátrányosabb helyzetben működő területen ugyanakkor ma sincsenek olyan munkaintenzív ágazatok, amelyek az agrár-népességet teljes mértékben lekötnei tudnák, a népességkoncentrációt fokoznák vagy akárcsak azonos szinten tartanák. Így az apró falvak többsége fogyónépességű, a népességvándorlást a forgalmi útvonalak viszonylagos sűrűsége is fokozza.

Agrár jellegű településeink másik — nagyobbik — csoportját már kevésbé éles agrárprofil jellemzi. Népességük 55—75%-a mezőgazdasági dolgozó, mellettük fokozatosan növekedett a nem-agrár keresők aránya, éppen

É s z a k						A l f ö l d					
községek		városok		összesen		községek		városok		összesen	
száma	lakos-ság	száma	lakos-ság	száma	lakos-ság	száma	lakos-ság	száma	lakos-ság	száma	lakos-ság
52,5	39,8	—	—	51,8	29,7	75,6	64,3	32,5	10,3	73,5	48,5
26,6	27,8	—	—	26,2	20,9	11,4	16,8	32,5	41,4	12,3	20,8
15,4	20,7	11,0	8,6	15,3	17,6	8,1	9,8	21,6	31,1	8,9	16,0
5,5	11,7	89,0	91,4	6,7	31,8	4,9	9,1	13,4	17,2	5,3	14,7
100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

ennek kapcsán gyengül agrár jellegük. Az ország fő ipari zónáit veszük körül széles övezetben, és a fő közlekedési utak mentén nyomulnak előre. A népesség jelentős mobilitása jellemző ezekre a településekre. A nagyüzemi mezőgazdaság fokozatos térhódításával az olyan munkaintenzív mezőgazdasági ágazatoknak, amelyek kisüzemi termelési keretekben korábban erőteljesen helyhez kötnek az agrárnépességet — mint a Bács és Szabolcs megyei szőlő-gyümölcskultúra —, kisüzemi gyökerei erősen meglazultak, sok helyütt teljesen felszámolódtak, ezért rövid időszak alatt tetemes munkaerő áramlott el a más településbeli nem agrár ágazatokba. Az új intenzív kultúrák gyors kialakítását viszont napjainkban már az agrármunkaerőhiány egyre érezhetőbb növekedése lassítja. A mezőgazdaságból az iparba vagy más nem-agrár ágazatokba való átcsoportosulás ez idő alatt egyrészt nagyarányú népességvándorlással — az agrár jellegű településekből az ipari munkahelyek közelébe való átköltözéssel —, másrészt a nagyobb időközi, kéthetes ingázással csökkentette ezeknek a településeknek agrár jellegét.

Az agrár vidékek iparosítási programjának megvalósítása kétségtelenül siettetné e településeink agrár jellegének átalakulását, a népesség eláramlását is áttekintné korábban kevésbé iparosított területek — pl. az Alföld — felé, de egyben újszerű és gyors megoldást igényelnének e vidékek átmenetileg súlyosabbá váló agrármunkaerő-problémái (7. táblázat).

Agrártelepüléseink népességének az egyes országrészek közötti megoszlási aránya nagyjából megegyezik az össznépesség országrészenkénti arányaival. Az egyes országrészekben belüli részesedésük azonban már jelentős eltéréseket mutat. Míg az Alföld népességének közel fele (48,5%) agrártelepülések lakója, a Dunántúlon már 41,8%-ra csökkent ez az arány, Észak népességének pedig csak 29,7%-a lakik agrár jellegű településekben. Itt már a népesség több mint kétharmada az urbanizálódás kezdeti vagy fejlettebb fokán álló települések lakója.

Az agrár típusú települések további sajátos térbeli differenciálódást mutatnak az egyes országrészekben, aszerint, hogy a településhálózat nagyságrendi szerkezete milyen táji sajátosságokkal rendelkezik. Így lényeges különbségek vannak az Alföld és a többi országrészek között az agrártelepülések népesség-koncentrációjának foka, területi eloszlása tekintetében.

7. T Á B L Á Z A T

Az ország lakosságának megoszlása az egyes településtípusok és azok altípusai között (községek és városok szerinti bontásban) 1960-ban

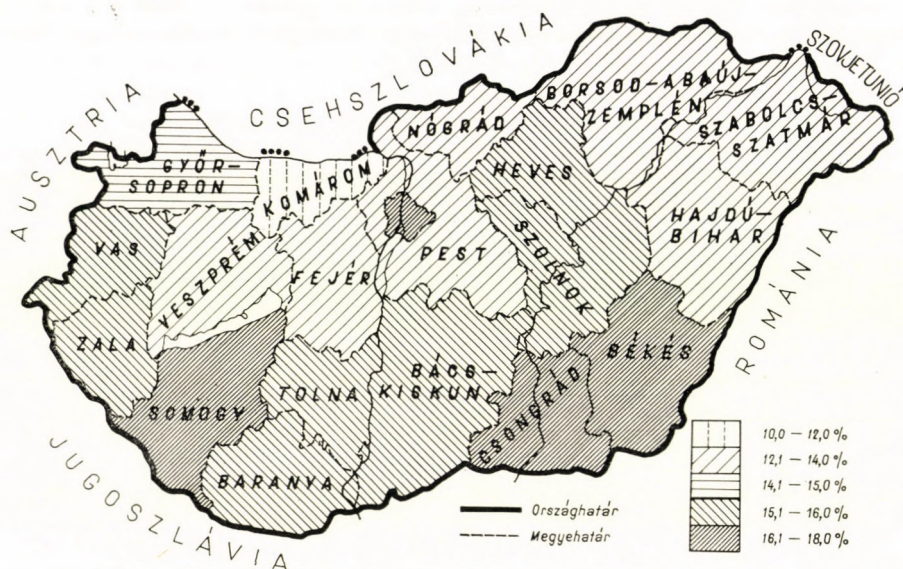
Megnevezés	2. típus = „kétlaki” jellegű				3. típus I. fokozat = „urbánus” jellegű					
	a	b	összes		A	B	C	összes		
	altípus		fő	%	altípus			fő	%	
<i>Dunántúl</i>										
Községek	268 830	224 902	493 732	22,1	189 825	82 621	97 291	369 737	16,6	
Városok	—	—	—	—	—	18 045	19 347	37 392	4,2	
Összesen	268 830	224 902	493 732	16,4	189 825	100 666	116 638	407 129	13,5	
<i>Észak</i>										
Községek	151 454	121 283	272 737	27,8	139 889	17 380	45 372	202 641	20,7	
Városok	—	—	—	—	—	—	28 668	28 668	8,6	
Összesen	151 454	121 283	272 737	20,9	139 889	17 380	74 040	231 309	17,6	
<i>Alföld</i>										
Községek	258 958	213 043	472 001	16,8	172 785	59 726	42 197	274 708	9,8	
Városok	46 551	281 931	328 482	31,5	—	190 536	150 602	341 138	32,8	
Összesen	305 509	494 974	800 483	20,8	172 785	250 262	192 799	615 846	16,0	
<i>Budapest</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Magyarország</i>										
Községek	679 242	559 228	1 238 470	20,6	502 499	159 727	184 860	847 086	14,1	
Városok	46 551	281 931	328 482	8,3	—	208 581	198 617	407 198	10,3	
Összesen	725 793	841 159	1 566 952	15,7	502 499	368 308	383 477	1 254 284	12,6	

A Dunántúl 1 258 345 főnyi agrártelepülésekben élő népessége 1337 község igazgatási területén helyezkedik el, Északon 389 767 főnyi népesség jut 324 agrárközségre. Ugyanakkor az Alföldön az agrártelepülések 1 863 982 lakosa mindössze 620 igazgatási egység (617 község és 3 város) között oszlik meg. Már az egy agrártelepülésre jutó átlagos lélekszámnagyságból is kiütököznek azok a táji sajátosságok, amelyek a zömmel kistelepülés Dunántúl és Észak, valamint a nagy településekből álló Alföld hálózati különbségei folytán az egyes országrészek agrártelepülés-népességének térbeli eloszlásában fennállanak. Az agrártelepülések átlagos lélekszámnagysága a Dunántúlon 940, Északon 1200, az Alföldön 3300. Ezek a különbségek azonban a valóságban még sokkal erősebbek, hiszen az agrártelepülések népességeloszlása az egyes országrészekben belül sem homogén. Különösen az Alföldön nagyméretű az átlagtól való szóródás. A szabolcsi kistelepülés, aprófalvas területekkel szemben — melyek a hálózat nagyságrendi szerkezetét tekintve Észak és a Dunántúl kistelepülés vidékeivel mutatnak hasonlóságot — az Alföld nagyobb részén a nagyhatárú óriásfalvak vannak többségben, külterületükön tekintélyes méretű tanyái szórványokkal. A településszerkezeti különbségek mind a gazdálkodás fejlesztésében, mind a települések fejlesztésében a feladatok más-más megoldási módokat igénylik, a fejlődés a maga spontán útkeresésében sem azonos módokat követ.

3. típus II. fokozat = „urbánus” jellegű					1. típus = agrár jellegű		Összes	
A	B	C	összes		fő	%	fő	%
altípus			fő	%				
63 933	22 446	22 545	108 924	4,9	1 258 345	56,4	2 230 786	100
178 692	466 782	98 272	743 746	95,8	—	—	781 090	100
242 625	489 228	120 817	852 670	28,3	1 258 345	41,8	3 011 876	100
85 799	26 931	1 504	114 234	11,7	389 767	39,8	979 379	100
49 354	170 344	83 769	303 467	91,4	—	—	332 135	100
135 153	197 275	85 273	417 701	31,8	389 767	29,7	1 311 514	100
145 524	100 327	10 342	256 193	9,1	1 800 859	64,3	2 803 761	100
24 721	109 392	175 224	309 337	29,7	63 123	6,0	1 042 080	100
170 245	209 719	185 566	565 530	14,7	1 863 982	48,5	3 845 841	100
—	1 807 299	—	1 807 299	—	—	—	—	—
295 256	149 704	34 391	479 351	8,0	3 448 962	57,3	6 013 869	100
252 767	2 553 817*	357 265	3 163 849***	79,8	63 132	1,6	3 962 661	100
548 023	2 703 521**	391 656	3 643 200	36,5	3 512 094	35,2	9 976 530	100

* Budapest nélkül: 746 518. ** Budapest nélkül: 896 222. *** Budapest nélkül: 1 356 550.

Az agrártelepülésekből a közelmúltban lezajlott és napjainkban folyó népességelvándorlás az agrárnépfelesleg tetemes részét a mezőgazdaságon kívüli ágazatokba irányította át. Mivel a nem-agrár munkahelyek területi koncentrálttsága erős, szemben a mezőgazdaság viszonylag egyenletes térbeli megoszlásával, az átirányítás nemcsak munkahely-, hanem tömeges lakóhelyváltozást is igényelt. Az agrártelepülésekből való kirajzás a foglalkozásváltoztatásra leginkább alkalmas — kellő iskolai alapképzettséggel rendelkező aktív korú — népességet ragadta el, telepítette át az ipari

12. ábra. 60 évnél idősebb népesség aránya (1963. I. 1.)

munkahelyek körzetébe. Az agrárkeresők számának csökkenése szükséges és egészséges folyamat, azonban — mivel a népesség kormegoszlás szerinti erős szelektálását is kiváltotta — átmeneti munkaerő problémákkal és településfejlesztési nehézségekkel kapcsolódik össze az agrártelepülések zónájában.

A foglalkozási szerkezet szerint agrár típusú települések összefüggő zónája csaknem egybeesik azokkal a területekkel, ahol igen magas a népesség körében az idősebbek, 60 év felettiek aránya (12. ábra). Ez agrártelepüléseink korábbi fiatalos kormegoszlási arányát figyelembe véve egy rendkívül gyors ütemben zajló öregedési folyamatra mutat. Csökkenő népességű agrártelepüléseink a fiatalok nagyarányú elvándorlása folytán az össznépességre jellemző öregedési folyamatnál jóval gyorsabb ütemben öregednek. Ez viszont természetes szaporodású korábbi magas arányának visszaesését, az aktív keresők számának hirtelen zuhanását eredményezi. Ennek a folyamatnak viszont a fordítottja zajlik le a bevándorlási övezetekben: az ipari zónákban. Agrárvárosaink és községeink népességének gyors előregedése

megköveteli a mezőgazdasági termelés technikai fejlesztésének, az egyes munkafolyamatok nagyobb méretű gépesítésének mielőbbi megoldását. Ugyancsak az agrártelepülések csökkenő népességszámával és gyorsuló elöregedésével kapcsolódik össze fejlesztésük, korszerűsítésük egyre nehezebb feladatnak minősül. Közművesítésük és intézményellátottságuk fejlesztése, jelentős népességcsökkenés mellett, nem tűnik kellően gazdaságosnak, ha nem kapcsolódik össze a népesség mainál erőteljesebb területi koncentrációjával, az agrárnépességnek nagyobb lélekszámú településekbe való tömörülésével. Alapvető változás még nem történt e téren, de bizonyos átalakulási tendenciák már jelentkeznek.

A törpefalvak népességének folyamatos elvándorlása kapcsán a kisebb nagyságrendi kategóriák szerepe fokozódik a Dunántúl és Észak agrártelepülési körében. E csökkenő népességű apró falvak zónájában pedig egyre kevesebb lehetőség nyílik arra, hogy a települések urbanizálódási üteme meggyorsuljon. Sem a foglalkozás szerkezetének átfarmálódása, sem a településfejlesztési beruházások növekedése terén nem remélhetnek lényeges előrehaladást az urbanizálódásban ezen agrártelepülések lakói, ehhez csak elvándorlással juthatnak.

A tanyaközpontok kijelölésével az Alföldön megindult a legkisebb településegységeknek — a tanyáknak — kisebb csoportos településekbe való tömörülése. Azonban úgy tűnik, hogy ez a fejlődési folyamat sok helyütt elakadt. A külterületi népességnek a belterületre való beköltözése a számos zökkenő ellenére egyre erősödő folyamat. Igen sok komponense van a tanyavilág felszámolódásának. A települések gazdaságos korszerűsítésén túl számos termelési, szociológiai, jövedelemeloszlási, településszerkezeti stb. tényező is belejátszik abba, hogy milyen mértékig és módokkal, továbbá milyen ütemben bonyolódhat le a tanyai népesség belterületre való beáramlása. Sajnos, kellő adatok hiányában erről a folyamatról ma még nincs biztos képünk, amely elsődlegesen alföldi mezővárosaink, óriás agrárfalvaink bel- és külterületi lakosságát érintené. A jelentkező betelepülési igények kielégítéséhez szükséges teleknagyság- és az ezzel felmerülő településszerkezeti kérdések, valamint a háztáji gazdaságok fejlődésének, átalakulásának problémái a gyakorlatban még nem nyertek olyan megoldást, amely lehetővé tenné a tanyai népesség spontán beköltözési ütemének gyorsítását. Az alföldi agrárfalvak fejlődését eredményesen segíteni hivatott településpolitikai kialakításához — a probléma komplex jellege folytán — a jelenleginél szélesebb körű alapelvek kidolgozása mutatkozik kívánatosnak.

2. A „kétlaki” (2. típusú) települések. Azok a települések tartoznak ebbe a típusba, amelyekben 36,6—55%-ot kitevő agrárfoglalkozású lakos mellett már olyan arányúvá nőtt a nem-agrár foglalkozásúak csoportja, hogy eléri vagy némileg meg is haladja az agrárkeresőkét. Aszerint, hogy a nem-agrár népességen belül az ipar vagy az „egyéb” ágazatok dominálnak a foglalkozási szerkezetben, 2 altípusra tagolhatók, melyek egyben az urbanizálódás foglalkozási genezisére utalnak:

Az „a” altípus-beli az iparosodásba való bekapcsolódás révén városiasodnak (ipari keresők %-a nagyobb, mint az „egyéb” keresőké; I : E = 1-nél nagyobb hányados). Iparvidékeink külső lakóövezetének községei és kisebb helyi ipari góccok (pl. Sarkad, Beremend, Bakonyszentlászló, Demece stb.) tartoznak soraikba. Iparosodásuk csak korlátozott mértékű. A beingázási centrumoktól forgalmilag távolabb fekszenek mint a belső lakóövebe-

liek, vagy mint kicsiny helyi ipari bázissal rendelkezők, lakosságuk szűkebb körének helybeli ipari munkaalkalmat tudnak biztosítani.

A „b” altípus-beliek az „egyéb” keresők viszonylag nagyobb méretű jelenléte folytán haladnak előre az urbanizálódásban (I : E = 1-nél kisebb). Járási székhelyeink mintegy 3/5-e tartozik ebbe a csoportba. Soraikban találhatjuk alföldi mezővárosainkat is. Ezeken kívül még közel 150 kisebb település kapcsolódik ide, amelyek a vasúti fővonalak mentén, mintegy arra felfűzve helyezkednek el, nagyobb számú közlekedési kiingázó dolgozó lakóhelyét alkotva.

Fentiekből már egyértelműen következtethetünk arra, hogy a 2. típusú, azaz a „kétlaki” jellegű települések — szemben az agrár jellegűekkel — térbelileg jóval szórtabban jelennek meg az ország területén. Míg az iparvidékekhez kapcsolódóknál jól kivehető egy, a beingázási centrumot körülölelő elrendeződés (2.,a” típus), a közlekedési vonalakhoz kapcsolódók már csak egy keskeny sávszerű elrendeződés lehetőségein belül érintkeznek, a többi („b” típusbeli) pedig erős térbeli szóródást mutat (mezőgazdasági vidékek városias centrumai; 7. ábra, 8. táblázat).

8. T Á B L Á Z A T

Az egyes településtípusok és altípusaik országrészenkénti megoszlása a települések száma szerint 1960-ban

Típus	Dunántúl			Észak			Alföld			Magyarország összesen		
	község	város	összes	község	város	összes	község	város	összes	község	város	összes
AGRÁR												
1. típus	1337	—	1337	324	—	324	617	3	620	2278	3	2281
KÉTLAKI												
2. típus												
„a” altípus	175	—	175	112	—	112	56	2	58	343	2	345
„b” altípus	115	—	115	52	—	52	36	10	46	203	10	213
Összesen	290	—	290	164	—	164	92	12	104	546	12	558
URBÁNUS												
I. fok												
3. I. típus												
A altípus	81		81	75	—	75	47	—	47	203	—	203
B altípus	17	1	18	6	—	6	11	5	16	34	6	40
C altípus	26	1	27	13	1	14	8	4	12	47	6	53
Összesen	124	2	126	94	1	95	66	9	75	284	12	296
URBÁNUS												
II. fok												
3. II. típus												
A altípus	18	7	25	28	2	30	21	1	22	67	10	77
B altípus	4	11	15	6	2	8	15	3	18	25	16	41
C altípus	6	4	10	0	4	4	4	2	6	10	10	20
Összesen	28	22	50	34	8	42	40	6	46	102	36	138

Az ország 3273 településéből 558 (546 község és 12 város) tekinthető foglalkozási szerkezet alapján „kétlaki” jellegűnek. Községeink 17%-a, városaink 19%-a tartozik soraikba. Az ország lakosságának 15,7%-a lakik ezekben. Összes községi lakosságunk 1/5-e (20,6%-a) és városi jogállású településeink lakónépességének 8,3%-a ilyen „kétlaki” jellegű települések lakója. Míg a Dunántúl és Észak területén csak községi jogállásúak tartoznak ebbe a típusba, az Alföldön „kétlaki” jellegű községek mellett 12 város is — mezővárosaink köre — az urbanizálódás ezen legalacsonyabb fokozatán levő típusban található („a” altípusú: Nagykőrös, Csongrád, Törökszentmiklós, Hódmezővásárhely, Kiskunfélegyháza, Orosháza, Makó; „b” altípusú: Karcag, Mezőtúr, Hajdúszoboszló, Kisújszállás, Kiskunhalas).

A kétlaki települések számát tekintve a Dunántúl vezet, mögötte áll az Észak, melyhez az Alföld közvetlenül felcsatlakozik. Népszámszámuk arányait és abszolút számát tekintve viszont éppen fordított a sorrend. Az Alföld össznépességének 20,9%-a, mintegy 800 000 lakos lakik kétlaki településekben. Az Észak néven összefoglalt három megye (Nógrád, Heves, Borsod) 273 000 főnyi „kétlaki” településhez kapcsolódó lakója Észak összlakosságának 20,9%-át alkotja, míg a Dunántúlon ez a településtípus 494 000 lakost számlál, össznépességének 16,4%-át képviselve.

9. T Á B L Á Z A T

A települések településtípusonkénti megoszlása népességszámuk nagyságrendi kategóriái szerint

Településnagyságrendek	Az ország összes településeinek			AGRÁR (1. típus)		KÉTLAKI (2. típus)		URBÁNUS I. (3. típus I. fok)		URBÁNUS II. (3. típus II. fok)		URBÁNUS I + II. (3. típus 1 + II. együtt)	
	száma	%	lakos %	települések száma	%	települések száma	%	települések száma	%	települések száma	%	települések száma	%
1—500	597	18,2	2,0	535	23,0	53	9,0	8	3,0	1	1,0	9	2,0
500—1 000	814	24,9	6,0	632	28,0	131	24,0	45	15,0	6	4,0	51	12,0
1 000—2 000	876	26,8	12,4	593	26,0	170	30,0	92	31,0	21	15,0	113	26,0
2 000—3 000	396	12,1	9,7	244	11,0	86	16,0	48	16,0	18	13,0	66	15,0
3 000—5 000	314	9,6	12,0	188	8,0	56	10,0	49	17,0	21	15,0	70	16,0
5 000—10 000	160	4,9	11,1	70	3,0	30	4,0	32	11,0	28	20,0	60	14,0
10 000—20 000	69	2,1	9,3	18	1,0	21	5,0	13	4,0	17	12,5	30	7,0
20 000—50 000	35	1,1	10,4	1	—	10	2,0	7	2,0	17	12,5	24	5,0
50 000—100 000	8	0,2	5,1	—	—	1	—	2	1,0	5	4,0	7	2,0
100 000—	4	0,1	22,0	—	—	—	—	—	—	4	3,0	4	1,0
Összesen	3273	100,0	100,0	2281	100,0	558	100,0	296	100,0	138	100,0	434	100,0

A „kétlaki” települések 70%-a 500—3000 főnyi lélekszámú (9. táblázat); ezen belül az 1000—3000 nagyságrend kiugró arányban képviselt, egymaga közel felét alkotja az összes kétlaki típusúnak, a 3000-nél nagyobbak együttes számarányát messze megelőzve. Zömmel a Dunántúlon és Északon koncentrálnak ezek a településeink, különösen az „a” altípus-beliak. Túlnyomó többségüket kedvező forgalmi fekvése — a nagyobb ipari centrumoktól

napi ingázással elérhető távolsága — lendítette előre az urbanizálódásban, az agrár jellegből kétlakivá váló átalakulásban. Ennek kapcsán nőtt a nem-agrár népesség aránya a településen belül, s gyarapodott a népesség száma. A nagyobb nagyságrendi kategóriák felé haladva a „b” altípushoz tartozók szerepe domborodik ki. Ez indokolt is, mivel főként olyan települések tartoznak soraikba, amelyek központos funkciókat látnak el (járásszékhelyek, kereskedelmi-, oktatási centrumok). Az aprófalvas Dunántúlon és Északon már a 2000—5000 nagyságrendi kategóriában megjelennek, majd az 5000 főt meghaladó nagyságrendekben — különösen kedvező helyzetben levő településekben — már a funkciók jelentősebb halmozódása is tapasztalható, mint arra MAJOR J. idézett tanulmányában rámutat. Az Alföldön viszont — a más jellegű települési struktúra következtében — a 15 000—35 000 fős településekhez kapcsolódik csak ilyen jellegű szerepkör (10. táblázat).

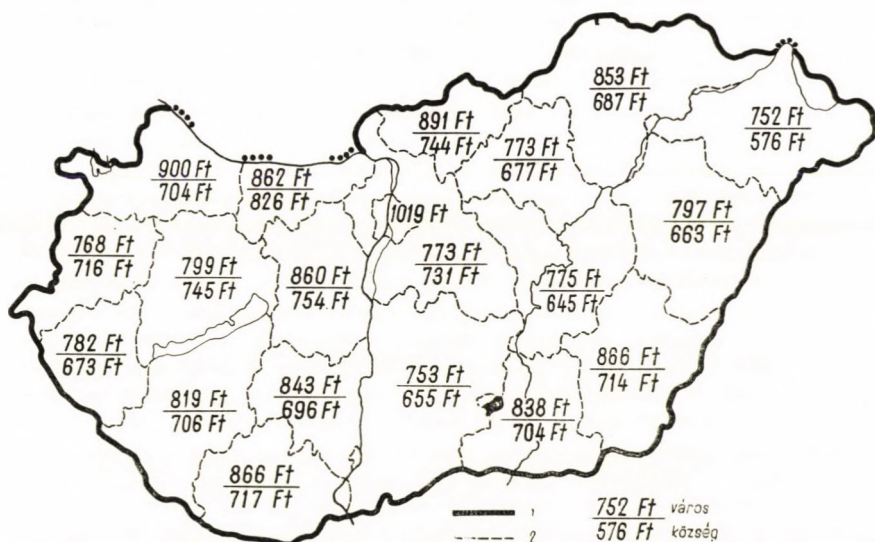
10. T Á B L Á Z A T

Az agrár és kétlaki települések %-os részaránya az egyes nagyságrendekben

1—500	lakosú településeink	9%-a kétlaki jellegű,			91%-a agrár jellegű		
500— 1 000	„ „	16%-a	„	„	78%-a	„	„
1 000— 3 000	„ „	20%-a	„	„	66%-a	„	„
3 000— 5 000	„ „	18%-a	„	„	60%-a	„	„
5 000—20 000	„ „	21%-a	„	„	67%-a	„	„
20 000—60 000	„ „	9%-a	„	„	3%-a	„	„
Az ország összes településének		17%-a	„	„	70%-a	„	„

Az Alföldön és Északon csaknem azonos a „kétlaki” településekben (2. típus) élő népesség részaránya (20,8%, 20,9%). Ennek okai azonban nem azonosak a két országrészen, ami altípusbeli tagozódásukból kitűnik. Északon, ahol az iparosodás jelentősen felemésztette már az agrár-települések körét — arányuk 29,7%-ra szorult vissza —, nagymértékben tágult a „kétlaki” települések csoportja, zömmel a helyben lakók foglalkozási átalakulásával, az agrárnépesség ipari üzemekbe való kiingázásával. Ezért Északon az „a” altípus népességaránya lényegesen megelőzi a „b” altípusét, jelezve, hogy az urbanizálódás erőteljesen az iparhoz kapcsolódik. Az Alföld népességének viszont mindössze 8,2%-a lakik az iparosodás révén urbanizálódó „a” altípusbeli településekben. Ezek többsége is a főváros agglomerációjának része. Ezzel szemben igen magas a „b” altípusbeliek népességaránya, különösen a városok kategóriájában (28%). Ipar hiányában itt az „egyéb” foglalkozásúak vannak túlsúlyban a települések nem-agrár keresői körében. Az Alföld városi népességének közel 1/3-a tartozik ebbe a településtípusba. Országos átlagban ez csak az urbanizálódás leg-alacsonyabb fokát jelenti, de az Alföldön — az agrárnépesség kiterjedt zónájában — éppen a mezővárosok létrejötté tette lehetővé nagyszámú

agrárnépesség városias tömörülését, a mezőgazdasági művelés fenntartása mellett. A Dunántúlon valamivel szerényebb méretű a „kétlaki” települések népességaránya, mint a másik két országrészen (16,4%). Az „a” altípusbeliek többsége az iparvidékekre, az Észak-Dunántúlra koncentrálódott. A „b” altípusbeliek viszont csaknem egyenletesen szóródnak az egész Dunántúlon, amelynek sűrű hálózatos kis- és aprófalvas területein egyaránt nagy számban fordulnak elő községi jogállású kisebb városias centru-

13. ábra. Egy háztartásra jutó havi átlagos jövedelem város-község megoszlásban megyénként 1959-ben

1 = megye-határ, 2 = ország-határ

mok, valamint a közlekedési főútvonalak mentén sorakozó olyan „b” altípusú községek, amelyekben kiingázó vasutasok laknak nagy számban. Különösen a Dunántúlon szembe-tűnő jelenség a nagyobb számú közlekedési dolgozók lakóhelyét képező „b” altípusú települések sáv-s elrendeződése a vasúti fővonalak mentén, melyhez hasonló Északon a Budapest—Miskolc—Hidasnémeti vasútvonalon szinte füzérszerűen elhelyezkedő „b” altípusbeli települések sora (II. ábra).

A közlekedés fejlődése, az utazási idő lerövidülése újabb területeket kapcsolhat be az urbanizálódásba, az ingavándorlás további szélesedése folytán. Ez egyben azzal is jár, hogy tovább növekszik a településtípusban az ún. kétlaki családok aránya, amelyek jövedelemforrása nem egy, hanem két termelőágazat — a mezőgazdaság és az ipar vagy más nem-agrár ágazat. Ily módon már a családon belül közvetlen összehasonlításra nyílik mód a foglalkozások jövedelmességének különbségeit illetően. Az egyébként is erősebben mobil népességű „kétlaki” településekben ezáltal a munkaerő ágazatok közötti hullámozása fokozottabban jelentkezhet.

A Központi Statisztikai Hivatal reprezentatív felmérésen alapuló közlései a háztartások évi átlagos jövedelmének nagyságáról igen lényeges

területi — táji — különbségeket mutatnak (13. ábra). Az ipar és más urbanus foglalkozások zónáiban levő háztartások havi jövedelme lényegesen magasabb, mint az agrártelepülések zónájában. A legszélsőbb különbségek megközelítik a 40%-ot is (Budapest—Szabolcs megye községi háztartása). A jövedelemszerzés szempontjából produktívabbnak minősülő munkahelyekre — a mezőgazdaságból a nem-agrár ágazatokba — való átáramlás a közlekedés fejlődésével növekszik és vele nő az ingázási távolság. Mind nagyobb távolságban lakó népesség napi ingázása bonyolítható le kellően fejlett közlekedéssel. Az ipari munkaerővonzás területi terjedése mellett a némileg kvalifikáltabb munkahelyek felé való áramlás is meggyorsul, a fiatalabb korosztály általános műveltségi szintjének emelkedése, magasabb iskolai végzettsége folytán. Ez viszont az agrártevékenységgel való kapcsolatok lazulásához, ill. átalakulásához vezet, ami az urbanizálódásban való fokozatos továbbhaladást eredményezi. A kétlaki települések népessége ma még azonban szoros kapcsolatban van a mezőgazdasággal. Jövedelemszerzésének a mezőgazdaságból eredő kisárutermelés, önellátás igen fontos része. A családon belüli munkamegosztásban a különböző szintű munkaerőket ez a kétlakiság ma a legkedvezőbb mértékben tudja hasznosítani. Korszerűtlenné akkor válik, midőn az önellátást és kisárutermelést a nagyüzemi mezőgazdaság már minden vonalon kiszorítani képes, s egymaga biztosítja a lakosság ellátását. Mivel a család jövedelemszerzése részben a mezőgazdaságra épül, a lakóhelynek is alkalmazkodnia kell ehhez. A mai gazdatelkes formáról a tágabb telekméretű családházass formára való áttérés fokozatai — a háztáji gazdaság korszerűsítésének problémái — még kimunkálásra várnak.

3. „Urbánus” jellegű (3. típusú) településeink. Míg az „agrár” és „urbánus” települések között átmenetet képező „kétlaki” (2. típusú) települések népessége még szoros kapcsolatot tart a mezőgazdasággal, ill. attól csak részlegesen szakadt el, az urbanizálódás fejlett fokát elért „urbánus” (3. típusú) településeinkben a mezőgazdaság már annyira háttérbe szorult, hogy a népesség foglalkozási szerkezetében az ipar, vagy az „egyéb” foglalkozások váltak jellemmeghatározóvá. *A tulajdonképpeni városias településeink körét ezek alkotják.* Soraikban településföldrajzi értelemben vett városok, sokoldalú központi tevékenységgel s városias magányos települések — egyetlen ipari üzem a hozzá tartozó lakóhelyekkel —, mint a két legszélsőbb előfordulási típus egyaránt fellelhetők. Arculatuk tekintetében is hasonlóan nagy a differenciálódás közöttük. Technikailag jól felszerelt, fejlett közművesítéssel ellátott városok mellett nagy számban fordulnak elő e csoportban falusias arculatú települések. Ezekben a lakosság urbanus foglalkozási jellege és a lakóhely falusi jellege közötti különbség és ellentmondás ma már különösen kiélezetté vált. Ennek oka a lakásépítkezések és településfejlesztés — közművesítés — igen lassú, vontatott előrehaladásában van.

Mivel az urbanus jelleg nem kötődik igazgatási jogálláshoz — mint azt akár az „agrár” vagy a „kétlaki” típusoknál is tapasztaltuk — az „urbánus” típusú települések körében a jogilag városnak minősülők mellett nagyszámú községet is találunk. 63 városunk közül 48 tartozik soraikba, de 3210 községünk közül csak 386. *Az ország népességének mintegy fele (49,1%) ilyen „urbánus” típusú települések lakója.*

Népességünk „urbánus” jellegű csoportosulásaiban a nem-agrár ágazatoké a vezető szerep, melyek között az ipar jelentősége messze kimagaslik.

Az „egyéb” ágazatok ma még többnyire csak kiegészítő, járulékos tényezőként szerepelnek, s viszonylag csekély azoknak a településeknek a száma, amelyek elsődlegesen az „egyéb” foglalkozási körökben dolgozók aránya kapcsán emelkedtek „urbánus” jellegű településeink sorába. Ez egyik sajátos vonása urbanizálódásunk jelen fázisának.

Nagy tömegű ipari dolgozót foglalkoztató ipari munkahelyek térbelileg erősen koncentráltan helyezkednek el hazánkban (5. ábra). Ezek a népesség nagyobb arányú tömörülése folytán egyben az „egyéb” foglalkozási ágak koncentrációjának is a színhelyei. Az ipar és egyéb munkahelyek együttes előfordulása az urbánus foglalkozásúak nagyobb arányú tömörülését teszi lehetővé. Viszont az iparszegény területeken csak az „egyéb” ágazatok egy-egy településben való nagymérvű halmozódása ad lehetőséget az „urbánus” jelleg kialakítására. Mindkét esetben az urbanizálódás sajátos megnyilvánulási formáinak lehetünk tanúi az országban.

1. Az iparosodás centrumait — iparvidégeink munkahelygócait — környező területeken gyorsan terjedő *agglomerációk*, *ipari településkomplexumok* alakulnak. Ezek a munkahelycentrumot és annak egyre táguló lakóövezetét kapcsolják magukhoz. Az urbanizálódás itt zajlik ma a leggyorsabb ütemben.¹¹

2. Az „egyéb” ágazatok nagyobb mérvű területi koncentrációjára több formában adódik mód fejlődésünk jelen szakaszán.

a) Igazgatási, kulturális, üdülöhely, közlekedési stb. feladatokat ellátó munkahelyek tömörülése — tehát a szűkebb értelemben vett központi funkciók halmozódása — képezheti egyik alapját az „egyéb” ágazatokra alapozódó „urbánus” jellegnek. Mivel e funkciók nagyfokú halmozódása nagyobb méretű népességkoncentrációt igényel, amely nem nélkülözheti jelentősebb ipar jelenlétét, ezért újonnan formálódó ipari agglomerációink keretein belül — hozzájuk kapcsolódva — fejlődnek olyan „urbánus” jellegű települések, ill. agglomerációrészek, amelyekben az „egyéb” ágazatok dominánsak. Ezek a *többcentrumos agglomerációk* sajátos szerkezetét viselik. Az agglomeráción belül az ipari munkahelycentrum rendszerint a közelmúltban fejlődött, esetleg városi jogállást is nyert, de központi szerepkörű intézményekben szegény település. Az agglomeráció másik központja a tőle nem nagy távolságban fekvő, városi szerepkörben fejlett régi település. Várpalota—Veszprém, Ajka—Devecser, D'orog—Esztergom, Tata—bánya—Tata példái sorolhatók ide. De agglomeráción kívül is megjelenhet ez a szerepköri munkamegosztás, mint azt Békéscsaba—Gyula esete igazolja.

b) Az „egyéb” foglalkozási körök valamelyikére való nagyfokú *specializálódás* sajátos profilú urbánus települések létrejöttét eredményezi. Fürdő-üdülöhelyek, idegenforgalmi centrumok tartoznak soraikba (Keszthely, Siófok, Hévíz, Harkány, Visegrád, Leányfalu stb.). Mivel hazánkban az urbanizálódás bázisa, gazdasági fejlődésünk jelen szakaszában, túlsúlyban az ipar — az idegenforgalom pl. ma még csak csekély energiákkal rendelkezik —, így ezekben a speciális profilú településekben — ha némi ipar nem társul az „egyéb” ágazatokhoz — a népességnek csak kisebb méretű koncentrációjára valósulhat meg.

¹¹ LETTRICH EDIT: Az ipari települések területkomplexumai Magyarországon. Földr. Ért. XI. évf. 1962. 1.

c) Sajátos specializálódásnak kell tekintenünk azokat az „urbánus” jellegű településeket is, melyek lakossága a közlekedési forgalom lebonyolításában játszik kiemelkedő szerepet. Vámosgyörk, Kál, Záhony, Szajol, Hegyeshalom, Hatvan stb. tartoznak soraikba.

„Ürbánus” településeink között csaknem valamennyi százados múltú városunk megtalálható. Ezek zöme dunántúli, továbbá az egykori „vásárvonalak” mentén — az Alföld és az Északi-középhegység peremén — fekszik. Az Alföldön viszont, ahol a városfejlődést hosszabb időszakra gátolta a török uralom, csak kevés település tudott régtől fogva intenzíven fejlődni (Debrecen, Szeged, Kecskemét). Alföldi városaink többsége viszonylag fiatal. Várossá alakulásuk kezdeti szakaszát élték, mikor már egyre fokozódó mértékben a gyári nagyipar vált a városi fejlődés alapjává. Ezek közül a sajátos települési rendszert alkotó, az agrárnépesség nagyméretű tömörülését képező települések közül csak néhány tudott az ipari fejlődésbe már a kapitalizmus időszakában bekapcsolódni. Debrecen, Szeged mellett Békéscsaba, Szolnok, Kecskemét iparosodott mérsékeltén. A szocialista ipar kifejlődése időszakában ezek további előrehaladást értek el. Rajtuk kívül csak néhány kedvező fekvésű alföldi város (Nyíregyháza, Cegléd, Kalocsa, Jászberény) számára nyílt mód némi iparosodásra, vagy a megnövekedett forgalom lebonyolításába való fokozottabb bekapcsolódásra. Ma ennek kapcsán foglalnak helyet „urbánus” jellegű településeink sorában. A többi alföldi város megrekedt az urbanizálódás alacsonyabb szintjén.

Az Alföld községeinek urbanizálódása még e lassan fejlődő városokétól is messze elmaradt. A főváros agglomerációjához tartozókat leszámítva mindössze 12 alföldi község érte el 1960-ra az „urbánus” jelleget (11. táblázat).

11. T Á B L Á Z A T

Az „urbánus” települések országrészenkénti megoszlása 1960-ban

Megnevezés	Dunántúl	Észak	Alföld	Budapesti agglomeráció
1. „urbánus” község	152	128	12	94
ebből I. fokozatú	124	94	10	27
II. „	28	34	2	67
2. „urbánus” város	24	9	12	9
ebből I. fokozatú	2	1	9	—
II. „	22	8	3	3
3. összes „urbánus” település ...	176	137	24	97
ebből I. fokozatú	126	95	19	27
II. „	50	42	5	70

Az „urbánus” jelleg I. fokozatán levő településekben 15–36,6% arányban agrárdolgozók is laknak. A „városi” II. fokozaton ez az arány már 15% alatti, tehát a keresők között már alig akad fő kereseti forrásként

mezőgazdaságból élő. Mindkét fokozat három altípusra tagolódik: ipari, egyéb, vegyes (2. ábra). Célszerűbbnek mutatkozott e három altípus szerint csoportosítva haladni a részletek vizsgálatában, és az egyes altípusokon belül rámutatni az I. és II. fokozatbeli különbségekre, ill. egyezésekre.

Az „urbánus” jellegű települések altípusok közötti megoszlását a 12. táblázat, népességarányuk országgrészenkénti alakulását a 13. táblázat mutatja.

Ipari települések = A. altípus. Lakosságuk foglalkozási szerkezetében az ipar kiemelkedő szerepet tölt be ($I : E = 1,33$ felett, 2. ábra). A keresők több mint fele ipari foglalkozást űz. Az I. fokozaton 15–36,6% agrárnépesség mellett kevésbé szélső méretű az ipari keresők aránya (50–66% közötti). A II. fokozaton levők már erősen egyoldalú ipari profillal rendelkeznek, keresőképeségük több mint kétharmada ipari dolgozó.

270 községünk és 10 városunk tartozik az ipari települések csoportjába. Az ország népességének $\frac{1}{10}$ -e (10,5%) lakik területükön. Ezek közül 67 község és 10 város lakosságának foglalkozási szerkezetében az *ipar szélső* (66%-ot meghaladó) méretű. Fiatal ipari városaink — Oroszlány, Ajka, Várpalota, Kazincbarcika, Komló, Dunaújváros, Tatabánya, Ózd, Mosonmagyaróvár és Vác —, továbbá ipari agglomerációink kisebb beingázási centrumaiként erősen iparosodott községek — bányásztelepüléseink többsége — és az iparvidékek forgalmilag legkedvezőbb fekvésű lakóközségei alkotják ezek körét. A Szolnok megyei Martfű és a Csongrád megyei Nagylak kivételével valamennyi ipari jellegű településünk a Dunántúl és Észak területén fekvő ipari agglomerációkhoz s a főváros agglomerációjához kapcsolódik, annak szerves része. Az ország népességének 5,5%-a lakik területükön. De ennek többszörösét foglalkoztatják az itt koncentrált ipari munkahelyek. A Dunántúl és Észak városi jogú települései lakosságának 23%-a — 14,8%-a — ilyen szélsően ipari jellegű városok lakója. Az Alföldön nincsenek ilyen települések, Vác a főváros elővárosi jellegű agglomerációs része.

Az „urbánus” jelleg I. fokozatán levők — az előzőeknél kevésbé szélső ipari profilúak — mindegyike községi jogállású. Ebből a 268 községből, amelyben az ország népességének 5%-a lakik, mindössze 3 alföldi van (Szőreg, Kiskundorozsma és Rákóczi falva), a többi lakóhelyfunkciót betöltő „lakóközség” dunántúli és északi ipari agglomerációink kereteiben.

Urbánus településeink sorában az ipari jellegűek a legheterogénebbek felszereltség, intézményellátottság, közművek színvonala szempontjából. Új, korszerű ipari városok, a városi élet sokoldalú kényelmét biztosító ellátottsági színvonallal (Komló, Kazincbarcika, Dunaújváros stb.), s ugyanakkor gyengén közművesített, arculatilag falusias törpe- vagy kiskisfalvak egyaránt találhatók soraikban. Egyetlen településtípuson belül sincsenek olyan nagy eltérések a települések arculatát és felszereltségét illetően, mint az ipari jellegűekben. Hogy milyen eltérő életkereteket nyújtanak a lakosság részére, arról — más felmérés hiányában —, ha csak igen nagy vonalakban is, de valamelyes képet kapunk a 14. táblázat adataiból, az országrészek közötti különbségeket is némileg érzékeltetve.

Az ipari települések nem egész egyharmada városlakó (29%), a többi zömmel bányászfalvakban és a fővárost keretező lakóközségekben él. Ha figyelembe vesszük, hogy ipari városaink túlnyomó többsége az elmúlt másfél évtized városépítésének köszönheti létrejöttét — a 10 ipari város közül 7 lényegileg új városnak tekinthető —, úgy megítélhetjük a korábbi

állapot rendkívül alacsony színvonalát. Indokoltnak kell tehát tartanunk, hogy hosszú időn keresztül korszerű ipari városok kialakítására összpontosítottuk a városépítés-városfejlesztés terén rendelkezésre álló meg-

12. T Á B L Á Z A T

A „városi” jellegű települések altípusonkénti nagyságrendi kategóriái 1960-ban

Települések nagyságrendi kategóriái	URBÁNUS I.-fok (3. I. típus) település		„ipari” „A”	„vegyes” „B”	„egyéb” „C”
	száma	%-a	altípusok		
1—500	8	3	7	1	—
500—1 000	45	15	38	3	4
1 000—3 000	140	47	113	11	16
3 000—5 000	49	17	27	9	13
5 000—20 000	45	16	18	12	15
20 000—50 000	7	2	—	3	4
50 000—100 000	2	—	—	1	1
Összes	296	100	203 = 69%	40 = 15%	53 = 16%

13. T Á B L Á Z A T

Az egyes településtípusok és altípusaik százalékos népességaránya országrészenként 1960-ban

Országgrész	AGRÁR 1. típus	KÉTLAKI 2. típus			URBÁNUS I. fok (3. I. típus)			
		a	b	összes	A	B	C	összes
Dunántúl								
K	56,4	12,0	10,1	22,1	8,5	3,7	4,4	16,6
V	—	—	—	—	—	2,0	2,2	4,2
Összes	41,8	7,5	8,9	16,4	6,3	3,3	3,9	13,5
Észak								
K	39,8	15,9	11,9	27,8	14,3	1,7	4,7	20,7
V	—	—	—	—	—	—	8,6	8,6
Összes	29,7	11,5	9,4	20,9	10,6	1,3	5,7	17,6
Alföld								
K	64,3	9,2	7,6	16,8	6,2	2,1	1,5	9,8
V	6,0	4,5	27,0	31,5	—	18,3	14,5	32,8
Összes	48,5	8,2	12,6	20,8	4,5	6,5	5,0	16,0
Magyarország összesen								
K	57,3	11,3	9,3	20,6	8,3	2,7	3,1	14,1
V	1,6	1,2	7,1	8,3	—	5,2	5,1	10,3
Összes	35,2	7,3	8,4	15,7	5,0	3,7	3,9	12,6

K = községi jogállású település, V = városi jogállású település.

lehetősen szűkre szabott erőinket, hogy az itt fennálló nagyfokú elmaradást valamelyest kiküszöböljük. Mivel a meglevő anyagi erőket — hatékonyságuk fokozása érdekében — területileg erősen koncentrálni voltunk kényte-

URBÁNUS II. fok (3. II. típus) település		„ipari” „A”	„vegyes” „B”	„egyéb” „C”
száma	%-a	altípusok		
1	1	1	—	—
6	4	6	—	—
39	28	227	7	5
21	15	16	3	2
45	33	19	19	7
17	12,5	7	5	5
5	3,5	1	4	—
138	100	77=56%	41=30%	20=14%

URBÁNUS II. fok (3. II. típus)				URBÁNUS I + II				Összesen
A	B	C	összes	A	B	C	összes	
3,3	0,8	0,8	4,9	11,8	4,5	5,2	21,5	100
23,0	60,4	12,4	95,8	23,0	62,4	14,6	100,0	100
8,2	16,0	4,1	28,3	14,5	19,3	8,0	41,8	100
8,7	2,8	0,2	11,7	23,0	4,0	4,9	32,4	100
14,8	51,5	25,1	91,4	14,8	51,5	33,7	100,0	100
10,2	15,1	6,4	31,8	20,9	16,4	12,1	49,4	100
5,2	3,6	0,3	9,1	11,4	5,7	1,8	18,9	100
2,4	10,5	15,2	29,7	2,4	28,8	30,3	62,5	100
4,4	5,5	4,8	14,7	8,9	12,0	9,8	30,7	100
4,9	2,5	0,6	8,0	13,2	3,2	3,7	22,1	100
6,4	64,4	9,0	79,8	6,4	69,6	14,1	90,1	100
5,5	25,3	5,7	36,5*	10,5	29,0	9,6	49,1	100

lenek, a kis lélekszámú települések — apró bányászfalvak — fejlesztésére nem sok jutott. Ez viszont erőteljesen befolyásolta a népességáramlás irányát. Az ipari munkahelyek egy része — az országos viszonylatban kiemelkedő méretű lakásépítkezések színhelye — a kedvezőbb jövedelem mellett azzal is fokozta vonzóerejét, hogy területén magasabb színvonalú, városi élet-körülményeket tudott biztosítani a lakosság jelentős hányadának.

14. T Á B L Á Z A T

A városi és községi lakosság aránya ipari jellegű településeink csoportjában

Országgrész	Községi lakos		Városi lakos		Községi és városi lakos összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%
Észak	225 688	82,0	49 354	18,0	275 042	100
Dunántúl	253 758	58,6	178 692	41,4	432 450	100
Alföld	318 309	92,8	24 721	7,2	343 030	100
Összesen	797 755	71,0	252 767	29,0	1 050 522	100

A további feladatok nagyságát s egyben megoldásuk nehézségeit is jelzi, hogy közel 800 000 főnyi, zömmel 1000—3000 lélekszámú ipari községben élő népesség településfejlesztési problémáit kell megoldanunk településtípusaink ezen kategóriájában. Az új városokban már megteremtett magas színvonal — városi életkörülmények — és az ipari községek még szegényes városias életkeretei közötti különbségek csökkentését nem kismértékben hátráltatja e községek erős nagyságrendi szóródása, az apró falvak túlsúlya. Legkedvezőtlenebb e tekintetben a helyzet Észak (Nógrád, Heves, Borsod megyék) erősen felaprózott egységekből álló településhálózatú vidékein, amelyen zömmel a bányavidékek helyezkednek el. A Dunántúlon a baranyai területen jelentkeznek az Északhoz hasonló problémák, ahol Komló kiépítése, Pécs új városnegyedének felépítése már lényeges javulást eredményezett. Az urbánus életkeretek megteremtésében a Dunántúl messze megelőzi a többi országgrészt. Ipari települései lakosságának több mint 40%-a ma városlakó. Ipari városainak túlnyomó többsége legújabb időkben létesült, a modern városépítési igényeknek megfelelő színvonalú életkereteket teremtve lakosságának. Észak ipari zónájában viszont többnyire avult, korszerűtlen városi keretekben él az ipari városok lakosságának jelentős hányada, bár itt is meggyorsult az utóbbi években a fejlődés. Az alföldiek közül 3 iparos község kivételével valamennyi Budapest agglomerációjához tartozik. Ezek ugyan igen magas népsűrűségűek, s ma az ország leggyorsabban feltöltődő népességű területei, településfelszereltségi színvonaluk — közművek, ellátási intézmények — terén mégsem sokban különböznek az észak-dunántúli iparos községektől, amelyekben viszont jóval csekélyebb még a népességtelítődés foka.

„Egyéb” jellegű települések = *C. altípus*. Lakosságuk foglalkozási szerkezetében az „egyéb” ágazatok aránya domináns. (I : E = 0,66-nál kisebb.) Mindössze 57 község és 16 város tartozik ebbe az altípusba, mely az ország népességének 1/10-e (9,7%-a) lakóhelyét alkotja.

A Dunántúl 24 városából 5 (II. fokozaton: Veszprém, Zalaegerszeg, Nagykanizsa, Keszthely; I. fokozaton: Szekszárd), Észak 9 városából 5 (II. fokozaton: Sátoraljaújhely, Eger, Hatvan, Balassagyarmat; I. fokozaton: Gyöngyös), az Alföld 26 városából 6 (II. fokozaton: Debrecen, Szolnok; I. fokozaton: Cegléd, Gyula, Szentés és Nyíregyháza) „egyéb” jellegűek. Az „egyéb” altípuson belül a városok nagyarányú túltengése jellemző, mint az a jellegmeghatározó „egyéb” munkahelyek halmozódása nyomán várható volt.

A Dunántúlon és Északon az „egyéb” jellegű városok népességaránya egyaránt kevesebb az ipari jellegű városokénál, a községi lakosságot is figyelembe véve pedig az „egyéb” jellegű települések népességszáma az ipari jellegűeknek csupán közel felét éri el. Az Alföldön viszont az „egyéb” jellegű városok népességaránya kiemelkedő. A mezővárosokon (2. típusú, „városiasodó jellegű”) kívül ezekben a 3. típusú, „egyéb” jellegű városokban tömörül a városi jogállású népesség többsége.

Az „egyéb” jellegű községek közül a Balaton környéki és a Dunakanyar területén levő üdülőhelyek körébe tartozók egy csoportja, összesen 10 község, állanak ma az urbanizálódás legfejlettebb fokán (II. fokozatba tartoznak; Siófok, Hévíz, Balatonfüred, Balatonföldvár, Visegrád, Zebegény stb.). A többi 47 „egyéb” jellegű községben 15–36% agrárnépesség él. Ezek 3/5-e a Dunántúl és Észak gyengén iparosodott járasszékhelyei, melyek a városhálózat alsó fokozatait alkotó kisebb centrumok (pl. Csorna, Sásd, Siklós, Barcs, Celldömölk, Körmend, Abaújszántó, Encs stb.).

Lakosságuknak a vasúti forgalom lebonyolításába való nagyobb méretű bekapcsolódása révén váltak „urbánus” jellegűvé Vámosgyörk, Szajol, Zákány, Záhony stb. települések, melyek az „egyéb” községek további 1/5-ét alkotják. A fennmaradó 1/5 egyrészt börtérmető vidékeinkhez kapcsolódik (Tokaj, a balatoni borvidék 4 községe), továbbá üdülőhelyek (Harkány, Gárdony, Bükkzentkereszt, a balatoni üdülőövezet 6 községe, melyek közül 2 járási székhely is egyben) foglalnak helyet körükben. Az „egyéb” jellegű községek lakónépessége átlagban 5000–6000 fő körüli, de a speciális profilúaké — üdülő-, gyógyhelyek, vasutasok lakótelepülése — rendszerint ennél is kevesebb. Ezekre a specializálódott „egyéb” jellegűekre — az ipari jellegűekhez hasonlóan — jelentős időszakos népességáramlás jellemző, ez azonban nem napi ingázás, hanem szezonális népességcsere formájában jelentkezik. Az üdülőövezetben évszakonként, többnyire a nyári hónapok tartamára, a helyi „törzslakosság” számát többszörösen felülmúló népesség áramlik. A vasúti dolgozók lakóhelyén is nagy a keresőnépesség hosszabb-rövidebb időtartamra terjedő ki- és beáramlása, mely szintén eltér az ipari dolgozók napi ingavándorlásának jellegétől.

Az „egyéb” típuson belül, a városok túlsúlya miatt, a községi és városlakó népesség aránya éppen a fordítottját mutatja az ipari jellegűekben fennállónak (15. táblázat). 71,6%-a városi lakos és 28,4%-a községi. Az „egyéb” kategóriába tartozó városok közműellátottság tekintetében leggyengébben felszerelt városaink. Zömmel alföldi városokat találunk ebben a csoportban, amelyek közműfejlesztése a várostest terjengőssége, laza beépítettsége miatt is nehezen haladt előre. Ezek az iparszegény városok városhálózatunknak ellátottság, felszereltség terén a legelmaradottabb tagjai, a „kétlaki” típusúakkal együtt. A speciális funkciókat ellátó „egyéb” községek közül nem egy náluk lényegesen kedvezőbb városias életkeretet nyújt

15. T Á B L Á Z A T

A városi és községi lakosság aránya „egyéb” jellegű településeink csoportjában

Országrészt	Községi lakos		Városi lakos		Községi és városi lakos összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%
Észak	46 876	29,4	112 437	70,6	159 313	100
Dunántúl	119 836	28,4	117 619	71,6	237 455	100
Alföld	52 539	14,2	325 826	85,8	378 365	100
Összesen	219 251	28,4	555 882	71,6	775 133	100

lakosságának (pl. a Balaton melletti üdülő-, gyógyhelyek stb.). Az „egyéb” városok közművesítésének meggyorsítását — az adott anyagi forrásoktól függően — megkönnyíti valamelyest az a körülmény, hogy népességük többsége urbánus foglalkozású, az agrárkeresők aránya csekély. A város-test többszintes beépítéssel történő besűrítésének itt már kevésbé vannak olyan jellegű akadályai, mint a kiterjedt agrárnépességgel rendelkező „két-laki” agrárvárosainkban (teleknagyság, háztáji gazdaság stb.).

„Vegyes” jellegű települések = *B. altípus*. Lakosságuk foglalkozási szerkezetében az ipar és az „egyéb” ágazatok nagyjából arányosan szerepelnek ($I : E = 1,33 - 0,66$), így sem az ipar, sem az „egyéb” jelleg nem válik dominánssá. 59 község és 22 város tartozik a „vegyes” jellegű települések csoportjába. Itt a legnagyobb a városok részaránya, s ennek kapcsán a népesség koncentrálódása is nagymértékű. Szemben az ipari és „egyéb” jellegű településekkel — melyek egyenként az ország népességének 1/10—1/10-részét kapcsolják lakónépességként magukhoz —, a „vegyes” jellegű településekben az ország lakosságának 29%-a lakik. Városlakó népességünk 69,6%-a „vegyes” jellegű városok lakója. Budapest, a főváros agglomerációjába kapcsolódó Szentendre, továbbá Miskolc, Salgótarján, 6 alföldi város (II. fokozaton: Szeged; I. fokozaton: Jászberény, Kalocsa, Békéscsaba, Baja, Kecskemét) és 12 dunántúli város (II. fokozaton: Sopron, Kőszeg, Győr, Pápa, Székesfehérvár, Tata, Esztergom, Pécs, Komárom, Szombathely, Kaposvár; I. fokozaton: Mohács) alkotják „vegyes” jellegű városaink csoportját. Túlnyomó többségük a legfejlettebb urbanizálódási fokon (II. fokozat) áll. Csúpan az 5 alföldi városban és Mohácson lakik 15%-ot meghaladó agrárkereső népesség. Ezek és 5 dunántúli város (Sopron, Pápa, Szombathely, Kőszeg, Kaposvár), valamint Szeged kivételével a többi 11 „vegyes” jellegű városunk ipari agglomerációinkba beleágyazottan, azok részeiként fungál. Mint jelentős munkaerővonzó centrumok, igazgatási területük határán messze túlterjedő lakóhelyövezettel bővülnek ki. Az agglomerációk területén koncentrálódik „urbánus” népességünk 3/4-e, ami egyben az ipari agglomerációk — településkomplexumok — urbanizálódásunk jelen szakaszában betöltött kiemelkedő szerepére mutat.

A főváros agglomerációja — a maga közel 2,5 milliós népességével — a népességhalmozódás óriásivá duzzadt méreteivel messze kimagaslik. Nemcsak az egyes országrészekben mintegy foltszerűen szóródó városok, de még a Dunántúl és Észak ipari agglomerációinak együttese is szinte eltörpülnek

mellette, népességkoncentráció tekintetében. Az ország szívében — a legelőnyösebb forgalmi fekvésű területen — kialakult és mindinkább növekvő budapesti agglomeráció, a maga nyomasztó méreteivel, valamennyi országrészünk urbanizálódásának további menetébe döntően beleszól.

16. T Á B L Á Z A T

Az ipari és „egyéb” keresők koncentrálódása a fővárosban és megyei jogú városainkban 1960-ban

Megnevezés	Népesség	Ipar	Közlekedés	Kereskedelem	Szolgáltatás	Közszolgáltatás
1. Budapest országoshoz való aránya	18,1	35,9	27,5	37,4	48,6	31,7
Pest megye országoshoz való aránya	7,8	10,0	9,9	6,4	5,4	6,5
Együtt, országoshoz való arány ..	25,9	45,9	37,4	43,8	54,0	38,2
2. Miskolc megyén belüli aránya	19,7	39,4	31,0	38,3	51,4	37,4
Pécs megyén belüli aránya	28,6	48,6	47,2	51,4	57,0	64,4
Debrecen megyén belüli aránya ...	24,7	56,1	43,5	48,6	60,5	49,0
Szeged megyén belüli aránya	22,6	43,7	47,1	39,5	50,2	41,1

A fővárosi agglomeráció arányaival, sajátosságaival szinte mint egy önálló országrész jelenik meg, méretei csak az országosan összesenben tükrözhetők helyesen. Rajta kívül más jelentősebb népességtömrőléseink — 100 000 lakos körüli megyei jogú városaink —, bár méreteikben messze elmaradnak mögötte (16. táblázat), megyén belül elfoglalt súlyukat tekintve mutatnak rokonságot a fővárosi koncentráció sajátosságaival.

Budapestet nemcsak az ipari munkahelyek nagyarányú fővárosi koncentrációja emeli ki s duzzasztja óriási méretűre. Ebben az ipar mellett ugyanolyan súllyal játszik szerepet az „egyéb” jellegű munkahelyek szinte abnormis méretű halmozódása. A szolgáltatás, közszolgálat, kereskedelem és a közlekedés terén foglalkoztatott 595 000 fővárosi lakos mellett 564 000 az ipari és építőipari budapesti lakos, tehát egy ipari dolgozóra 1,04 fő „egyéb” aktív kereső jut, ami az iparnál is magasabb arányú „egyéb” munkahelyek tömrőlésére mutat. A főváros ipari decentralizációjára folyó kísérleteknek tehát ki kellene egészülni az „egyéb” munkahelyek közül decentralizálhatók vidékre helyezésével is, ha e túlzott központosítást feloldani törekszünk.

Mivel a fővárosban számos olyan „egyéb” jellegű intézmény is tömörül, amelyek egy kevésbé torz területi megoszlásnál a vidéki fő centrumokhoz kapcsolódnának, az ezek hiánya okozta ür kitöltésére a vidéki fő centrumok a középszintűektől szippantották magukhoz az egyes „egyéb” szerepkörű — főleg szolgáltatáshoz és kereskedelemhez tartozó — intézményeket. Ezt a megyén belüli koncentrálódási sajátosságot jól tükrözik a 16. táblázat

adatai, urbanizálódásunk mai fejlődési szakaszának egy jellegzetes torzult vonását vetítve élénk.

A „vegyes” jellegű városok fontos szerepet játszanak egyes ipari agglomerációink urbanizálódási ütemének fokozásában. A közép-dunántúli (Ajka, Várpalota, Veszprém, Székesfehérvár centrumokkal) és a Komárom megyei szénvidékekhez és Duna-szakaszhoz kapcsolódó ipari zóna (Tatabánya, Dorog, Nyergesújfalu stb. ipari munkahelyek, valamint Komárom, Tata, Esztergom „egyéb” munkahelyek, mint megosztott centrumokkal) mindegyike, mint fiatal képződmény több centrumos agglomerációt alkot. *Urbánus fejlődésükben jelentősen segítették a területükön levő „vegyes” jellegűvé alakult történeti kisvárosok.* Ezek, mint az intézményhálózat központi centrumai, csaknem városias fokra emelték a vonzáskörükbe eső vidék ellátási színvonalát. Ennek kapcsán az itteni „vegyes” jellegű városok különösen fontos pozitív szerepet töltenek be a napjainkban mindinkább kiformálódó agglomerációk szerkezetében. Településpolitikánk érdeme, hogy felismerte az intézményhálózatban betöltött jelentőségüket.

Nehezebb feladatokkal kell megküzdenie a településhálózat fejlesztésének olyan agglomerációk esetében, amelyekben nincsenek „egyéb” jellegű munkahelyeknek már tradicionálisan megalapozott koncentrációi, hanem kiépítésük a jelen feladata. Példa erre a nógrádi ipari agglomeráció. Az „egyéb” jellegű munkahelyek itt túlsúlyban egyetlen fiatal városra — Salgótarjánra — koncentrálódnak. Városok hiányában az intézményhálózat alsóbb és középszintű csomópontjainak létrehozása egyaránt mai feladataink körébe tartozik. Különösen sürgető ezek létrehozása, mivel az intézményhálózat fejlődésének lemaradása az urbánus községek ellátási színvonalának emelését is gátolja. Hasonló a helyzet a borsodi agglomerációban Ózd, Kazincbarcika esetében. A problémák megoldása szorosan kapcsolódik a közlekedéshálózat fejlesztésével, a forgalmi feltártság növelésével.

Fejlesztési teendőink méreteit mutatja, hogy népességünk 36,5%-a lakik olyan „urbánus” jellegű településekben, amelyek élelmiszerellátásában az önellátásnak már csekély szerepe van. Ezek az „urbánus” jelleg II. fokozatán levő községek, városok. Népességünk további 12,6%-a olyan „urbánus” jellegű települések lakója (I. fokozat), amelyekben korlátozottan, de mégis az előzőnél nagyobb mértékben támaszkodhatunk a helyi népesség mezőgazdasági tevékenységére, önellátás, árutermelés formájában egyaránt. Az urbanizálódás további fokozódása mind érezhetőbb nehézségek elé állítja a települések bolthálózaton keresztül zajló élelmiszerellátását. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy urbánus településeink körében milyen nagy számban fordulnak elő kislélekszámú falvak. 239 a kisközségek kategóriájába tartozik közülük, népességszámuk 500—3000 közötti. Ezek mintegy 150—170 ezer főnyi népessége lakóhelyileg erősen szóródott. A 3000—10 000 lakosúak sorában 130 urbánus település található, lakosságuk mintegy 3/5-e önellátás nélküli. A 10 000-nél népesebb urbánus települések (46 város és 9 község) bolthálózatra alapozott élelmiszerellátása — népességük nagyobb fokú koncentrálódása folytán — már kevésbé nehéz feladatok megoldását igényli.

Mivel a legtöbb fejlett, nagy múltú városunk ebben a csoportban található, amelyek ugyanakkor az „egyéb” városoknál jóval erőteljesebb népességkoncentrációval rendelkeznek, így érthetően magas itt a városlakók aránya (75,5%). Közműellátottság, felszereltség tekintetében pedig a csoport

17. T Á B L Á Z A T

Városi és községi lakosság aránya a „vegyes” jellegű települések csoportjában

Országgrész	Községi lakos		Városi lakos		Községi és városi lakos összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%
Észak	44 311	20,6	170 344	79,4	214 655	100
Dunántúl	105 067	17,8	484 827	82,2	589 894	100
Alföld	160 053	34,8	299 926	65,2	459 979	100
Összesen	309 431	24,5	955 097	75,5	1 264 428	100

ton belül már nemcsak városok és községek között áll fenn lényeges színvonalkülönbség, hanem az egyes országrészek „vegyes” jellegű városai között is tekintélyes eltérések mutatkoznak. Ezek a városok egymás közti népességforgalmára is kihatással vannak, mivel a „vegyes” városok munkaerővonzása, ha nem is éri el az ipariakét, de így is erőteljes. Az elmúlt másfél évtizedben e városokban folyt lakásépítkezések csak némileg enyhítették a korábban fennállott igen nagyarányú lakáshiányt, túlszűfoaltságot, mivel a népesség-beáramlás lankadatlanul tart területükre. A többi típushoz viszonyítva előrehaladottabb közművesítettségük kedvezőbb feltételeket nyújt nagyobb tömegű új lakás olcsóbb felépítésére, bár ma még gyakran szanalási nehézségekbe ütközik a fejlesztés.

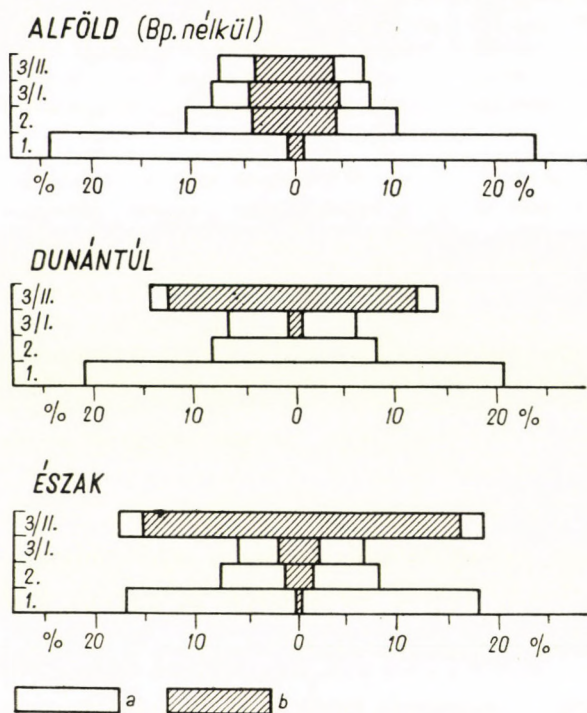
2. Az urbanizálódás területi sajátosságai.

Az 1—3. típusú települések tájanként különböző területi csoportosulásai

A társadalmi munkamegosztás fejlődésével, területi vetületének módosulásaival sem a fejlődés ütemét, sem térbeli képét tekintve nincs szinkronban a népesség település-nagyságrendek és jelleg szerinti elrendeződése. A településhálózat térbeli fejlődésének törvényszerűségei ugyanis nem azonosak a gazdaság térbeli fejlődésének törvényszerűségeivel, bármily szoros is közöttük a kapcsolat. De kölcsönös összefüggéseik intenzitása sem azonos az ország egész területén. A gazdasági fejlődést segítik, ill. gátolják a településhálózat egyes táji sajátosságai. Viszont a hálózatfejlődés menétét meghatározzák a gazdasági előrehaladás területi sajátosságai. A települések foglalkozási jelleg szerinti típusaival bepillantást nyerhetünk ezekbe a térbeli vonásokba is, mivel a vizsgált típusokban a gazdasági és települési szerkezet táji sajátosságai összegeződve jelentkeznek. Az urbanizálódásban lassabban vagy gyorsabban előrehaladó vidékek térbeli elrendeződéséről ad képet az egyes területek — országrészek, megyék — településtípusainak és nagyságrendi arányainak összehasonlítása (14. ábra).

Az egyes országrészekben és megyékben máig elért urbanizálódási fokot tükrözik — a foglalkozási szerkezetet illetően — a bemutatott szalagdiagramok (14., 15. ábra). Az urbanizálódás különböző fejlődési fázisait jelző típu-

sok — agrár, kétlaki, urbánus I. és II. fokozat — sorrendjében szimmetrikusan egymásra helyezett szalagdiagramok egymás közti aránya szemléletesen mutatja, hogy a különböző típusok milyen gyakorisággal fordulnak elő az egyes országrészek, ill. megyék területén. A függőleges tengelyen az egyes típusok — agrár—urbánus II. elrendeződésben —, a vízszintes tengelyen pedig a bennük lakó népesség %-os aránya szemlélhető a városlakók külön megjelölésével.

14. ábra. Az egyes településtípusok előfordulási gyakorisága országrészenként

Függőleges tengelyen az egyes típusok = 1 = agrár, 2 = kétlaki, 3/I = urbánus I. fok, 3/II = urbánus II. fok. Vízszintes tengelyen: az 1–3/II típusú településekben lakók százalékaránya. a = községi jogú, b = városjogi települések népességaránya az egyes típusokon belül

Már a településtípusok országrészek szerinti — csak a legátfogóbb összehasonlítást megengedő — területi csoportosulásából is kiütköznek az Alföld és a másik két országrész urbanizálódása közötti nagy eltérések. A Dunántúl és Észak diagramjában az alap és a tetőfok (1. és 3. II. típus) a domináns, míg a közéjük ékelődők (2. és 3. I. típus) gyengébben fejlettek. Agrár és 3. II. típusú települések lakója a népesség 30–30%-a Északon, 40–30%-a a Dunántúlon. Az alap és tetőfok közötti átmenet Északon jobban, a Dunántúlon gyengén fejlett, mivel itt a településhálózat szerkezetileg kettős osztatú: fejlett városokra és kisközségekre épül. Az Alföld diagramjában az alapsáv (agrár típus) domináns. Ebből, a diagram egészéhez viszonyítottnan, túldimenzionált széles alaphoz felfelé piramisszerűen elkeskenyedő szintek emelkednek ki, melyek között — szemben a másik két

ország részével — a tetőfok (3. II. fokozat), az „urbánus” szint a leggyengébben fejlett.

Ha a budapesti agglomerációhoz kapcsolódó településeket leszámítjuk a megfelelő szintekből, az Alföld diagramjában az agrár alaptól szinte csupaszon emelkednek ki a közigazgatásilag városnak minősített „urbánus” és „kétlaki” típusú települések. Az igazgatásilag városi jogú települések valamennyi szint közötti megoszlása egyedi jellemvonása az Alföldnek, szemben a másik két országrésszel, ahol a városok csaknem kizárólag a legfejlettebb urbánus fokozathoz (3. II.) kapcsolódnak, a diagram 2. szintjén helyetfoglaló mezővárosok pedig már teljesen hiányoznak.

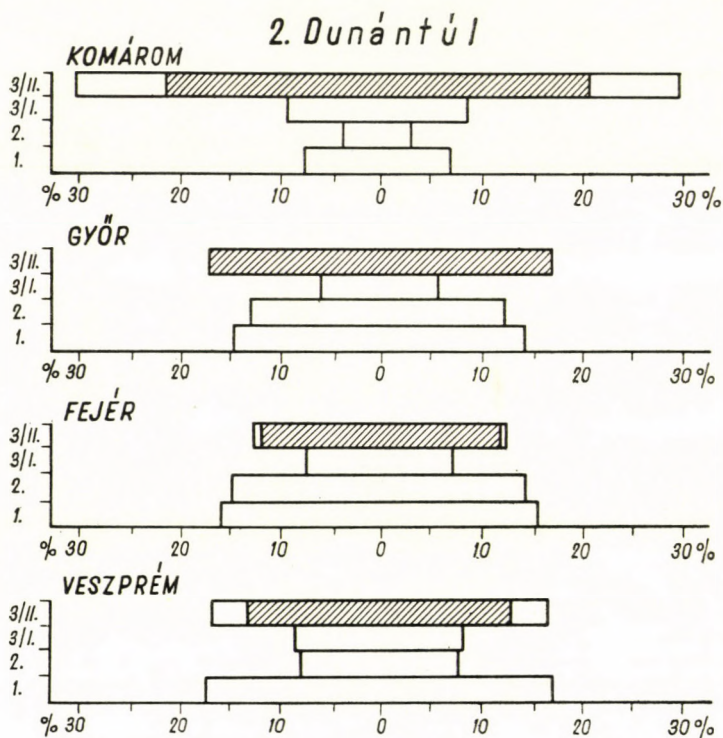
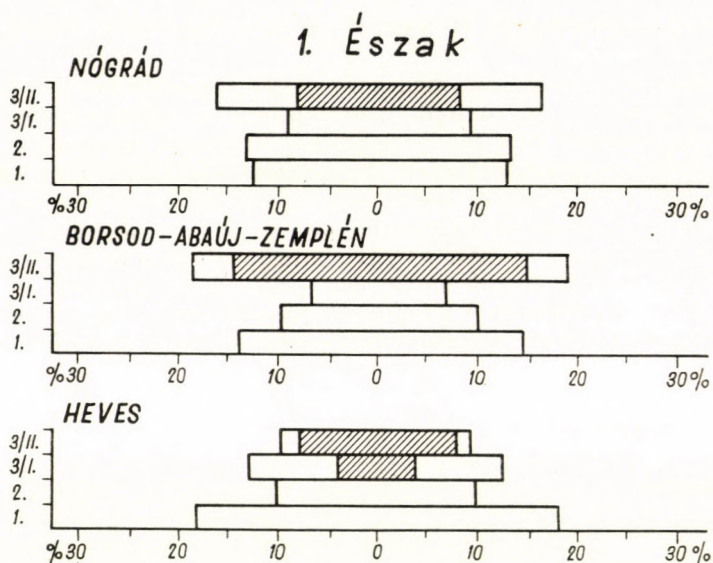
Részletesebben feltárulnak a települések foglalkozási jelleg szerinti területi sajátosságai az egyes megyék diagramjának tükrében (15. ábra, 18. táblázat).

18. T Á B L Á Z A T

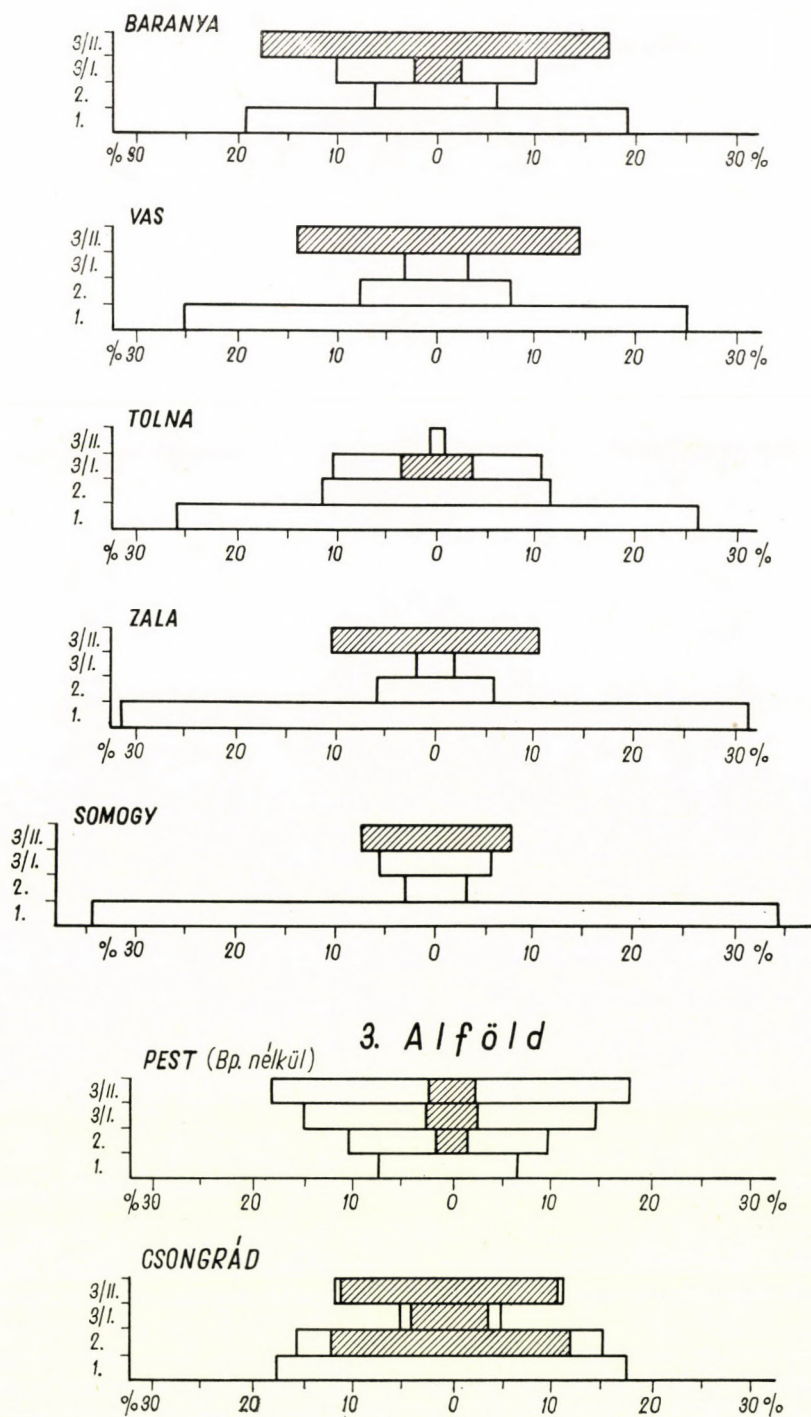
Az egyes típusok előfordulási gyakorisága, a népesség típusonkénti %-os megoszlása az egyes megyékben

Megye	(3. típus) „urbánus”			(2. típus) kétlaki	(1. típus) agrár	Összesen
	3. II. fok	3. I. fok	3. össz.			
	településben lakik a megye népességének %-a					
Észak						
1. Nógrád	32,1	18,0	50,1	25,3	24,6	100,0
2. Borsod-Abaúj-Zemplén	37,8	13,9	51,7	19,8	28,5	100,0
3. Heves	19,2	25,2	44,4	19,8	35,8	100,0
Dunántúl						
1. Komárom	60,1	18,1	78,2	7,2	14,6	100,0
2. Győr	34,0	12,3	46,3	25,2	28,5	100,0
3. Fejér	24,6	15,1	39,7	29,3	31,0	100,0
4. Veszprém	33,4	16,7	50,1	16,4	33,5	100,0
5. Baranya	34,9	15,0	49,9	12,0	38,1	100,0
6. Vas	28,5	6,4	34,9	14,8	50,3	100,0
7. Tolna	1,7	23,7	25,4	22,9	51,7	100,0
8. Zala	21,2	3,8	25,0	11,6	63,4	100,0
9. Somogy	14,6	10,4	25,0	5,9	69,1	100,0
Alföld						
1. Pest (Budapest nélkül)	36,1	29,6	66,2	20,1	13,7	100,0
2. Csongrád	23,0	10,2	33,2	31,6	35,2	100,0
3. Szolnok	10,6	12,4	23,0	40,5	36,5	100,0
4. Hajdú-Bihar	24,8	—	24,8	16,5	58,7	100,0
5. Bács-Kiskun	—	18,9	18,9	12,4	68,7	100,0
6. Békés	—	15,8	15,8	23,4	60,8	100,0
7. Szabolcs-Szatmár	—	16,7	16,7	8,3	75,0	100,0
Magyarország összesen ..	36,5*	12,6	49,1	15,7	35,2	100,0

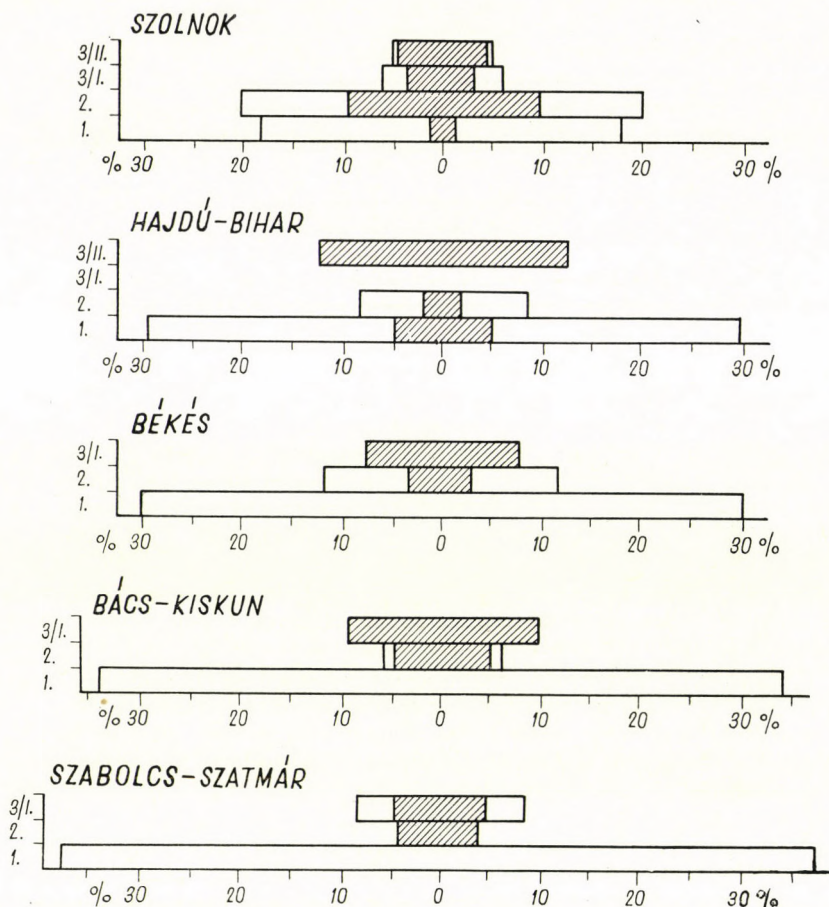
*Budapest nélkül: 18,4%

15. ábra

15. ábra

15. ábra. Az egyes településtípusok előfordulási gyakorisága megyénként

Magyarázatot lásd a 14. ábra alatt

Észak

Az urbanizálódás fejlett fokú Észak három megyéjében (Nógrád, Borsod, Heves). Nógrád és Borsod területén a tetőszint — a 3. II. típus — arányaival meghaladta már az alapszintet képviselő agrárét. Tehát az összes típus közül itt a legvárosiasodottabb jellegűekben lakik a legtöbb népesség. Nógrádban a közbülső szintek — különösen a kétlakiak (2. típusbeliek) csoportja — is erősen fejlettek, ennek kapcsán az agrár típus aránya az utolsó előtti sorrendre szorult már vissza. Borsodban viszont a legfelső szintben erőteljesebb az igazgatásilag városi jogú településekben való népességgkoncentráció, míg az alsóbb urbánus szintek (2. és 3. I. típus) már némileg gyengébben fejlettek, melyek ennek folytán szélesebb agrár szintre támaszkodnak. Az urbanizálódás tehát Borsodban kevésbé

hatolt be az agrár községek csoportjába, a diagram erősebb foglalkozási jelleg szerinti kettős osztatúságot mutat, mint Nógrádban, ahol az urbanizálódás városok hiányában a községek lakosságának szélesebb körét kapcsolta magához. Borsod diagramján az elmúlt másfél évtizedes időszak erőteljesen centralizált városi fejlődése ütközik ki, amely az iparosodástól távolabb fekvő agrár zóna településeinek nagy részét már nem tudta a centrum és környéke gyors urbánus átalakulási menetébe bekapcsolni. Heves megye területének déli része már belenyúlik az Alföldre. Ezen a területen fekvő települések zömmel agrár jellegűek. Ezt az alföldies jelleget tükrözi a megye diagramjának szélesebben fejlett agrár alapszintje. Nagyságrendben a tetőfok, azaz az urbánus II. típus aránya a legkisebb, ami szintén alföldies vonás. Heves megye városi jogállású települései a 3. II. és 3. I. szintek között $2/3$ – $1/3$ -os arányban oszlanak meg, szemben a másik két megyével, ahol városok csak a legfelső szinthez kapcsolódnak.

Dunántúl

A 9 dunántúli megye urbanizálódási foka — az agrár, kétlaki és urbánus települések népességaránya szerinti rangsora — a fejlettebbektől a kevésbé fejlettebbek felé haladva a következő sajátos sorrendet mutatja: Komárom, Győr, Fejér, Veszprém, Baranya, Vas, Tolna, Zala, Somogy. Már a megyék rangsora is felhívja a figyelmet az Észak-Dunántúl és Dél-Dunántúl közötti különbségekre. Valamennyi dél-dunántúli megye kisebb vagy nagyobb mértékben elmaradt az észak-dunántúliak mögött.

Észak-Dunántúl megyéi az ország legerőteljesebben urbanizálódó vidékeihez tartoznak. Komárom országos viszonylatban is kiemelkedik. Hozzá hasonló erősen fejlett urbanizálódás csak Pest megyére jellemző. Komárom diagramjában a tetőszint túldimenzionáltsága jelentkezik, a többi szint arányai messze elmaradnak az „urbánusé” mögött. A megye népességének már csak csekély töredéke (15% -a) agrár jellegű települések lakója. Az agrár települések már felszívódtak az „urbánus” szintekbe. Az átformálódás méreteit és minőségi fokát egyaránt jellemzi, hogy a legfejlettebb fokozat (3. II. fok) már magába olvasztotta az urbanizálódás alsóbb szintjein levő „kétlakiak” (2. típus) zömét is, ezek aránya így jelentősen csökkent. A megye népességének $2/3$ -a a legfejlettebb „urbánus” (3. II.) típusbeli települések, további $1/4$ -e pedig a 3. I. és 2. típusúak lakója. Az igazgatásilag városi rangú települések jelentős aránya mellett a községek városiasodottsága is kiemelkedő. Urbanizálódásának ezt a magas szintjét Komárom egyrészt *városgazdagsága* — az iparosodásba bekapcsolódott történeti városai és újabb keletű ipari jellegű városai — révén, másrészt a bányavidékek körzetében, a megye területén *térbelileg kevésbé koncentrálódott ipari munkahelyek* zónájában, a községekre is erőteljesen kiterjeszkedett gyors urbanizálódás kapcsán érte el.

A másik három észak-dunántúli megye — Győr, Fejér és Veszprém — szalagdiagramja Észak iparos megyéihez hasonlít. Urbanizálódásuk fejlődésiránya Komárom felé tendál, de fejlődési fázisban még mögöttesen maradnak. Az urbanizálódás gyors térnyerését történelmi előzmények és a gazdasági-társadalmi munkamegosztás újabban kiforruló területi rendje

egyaránt segítette ezen a vidéken. Városhálózatának alsóbb és magasabb szintjei már régen kiépültek, fejlődésük a többi országrészekéhez képest viszonylag zavartalanabban haladhatott előre. Legfiatalabb ipari városaink is tovább bővítették a terület városainak sorát, melyek mindegyikéhez jelentős számú „urbánus” község kapcsolódott, lakófunkciót betöltve. Az „egyéb” funkciókra — üdülő, idegenforgalom, forgalmi csomópont — specializálódott településeink tekintélyes hányada is észak-dunántúli. A terület *nagyfokú forgalmi feltártsága* — az urbanizálódásban oly fontos szerepet betöltő forgalmi hálózat fejlettsége — is növeli kedvező helyzetét, gyorsítja urbanizálódása menetét. Mindezek együtthatása folytán az összterületre egyre átfogóbban kiterjeszkedő folyamatként zajlik itt az urbanizálódás az alsóbb s felsőbb szintekben egyaránt (2. típus — 3. II. típus).

Dél-Dunántúl megyéinek szalagdiagramjai élesen kifejeződő kettős osztatóság jellemzi. Az alsó és felső szintek között csak igen gyér a kapcsolat, a 2. és 3. I. típusok fejletlensége folytán. A történetileg már korábban kialakult, fejlett városi fokozatú településekhez nem tudtak máig felcsatlakozni a többi települések. Az urbanizálódást előidéző tényezők gyenge erejére mutat az agrár alapszint széles, kiterjedt mérete, amelyből csak igen csekély számú település tudott valamelyest kiemelkedni, az urbanizálódás alsó fokára (2. típus) fejlődni. A települések foglalkozási jelleg szerinti átfarmálódása megakadt a Dél-Dunántúl legtöbb megyéjében. Zala, Somogy diagramja különösen élesen rávilágít erre, de Baranya és Vas diagramjából is a fejlődés elakadása, vontatottsága tükröződik. Tolnában, alföldies jellegként, a 3. II. fokozat csaknem teljes hiánya tapasztalható. A megye városhálózatában a 3. I. fokozatú települések töltik be a felsőbb szintek szerepét, itt helyezkednek el igazgatásilag is városi jogállású települései. A foglalkozási átfarmálódás helyi erői — bányavidék, vasúti főútvonalak s a városhálózat alsó fokú centrumait jelentő kereskedelmi, igazgatási centrumok — csak az urbanizálódás alacsonyabb fokozatáig, a 2. és 3. I. típusokig való fejlődéshez nyújtottak itt lehetőséget. Fejlődésében már korábban elakadt ez a vidék, melynek hatásait csak részben tudja a napjainkban némileg meggyorsult előrehaladás kapcsán kiheverni.

Dél-Dunántúl településeinek túlnyomó többségében csak az agrár népesség elvándorlásához kötődő ún. „passzív” urbanizálódás zajlik. A fogyó népességű törpefalvak agrár jellegének módosulására, urbanizálódására egyre kevesebb lehetőség kínálkozik az aktív keresők számának erőteljes csökkenése miatt. E kis lélekszámú településekben viszonylag csekély számú kereső foglalkozási átcsoportosulása is már jól érzékelhető jellegváltozást eredményez, ennek ellenére a szélsően agrár (agrár II. fokozat = 75%-nál több mezőgazdasági kereső) és kevésbé szélső agrár jelleg egyaránt túlméretezetten szerepel a dél-dunántúli megyék foglalkozási szerkezetében. Az agrárnépesség lényeges csökkenésére a települések további területi aprózódási tendenciája mellett csak igen lassú ütemben van ma lehetőség. A hálózatfejlesztés ezen a forgalmilag is kevésbé feltárt, többnyire kedvezőtlen természeti adottságokkal küzdő mezőgazdasági területen a legnehezebb feladatok megoldása előtt áll.

Alföld

Az Alföld területe 7 megyére oszlik. Urbanizálódásuk mértéke szerint ezek rangsora: Pest, Csongrád, Szolnok, Hajdú-Bihar, Békés, Bács-Kiskun, Szabolcs-Szatmár.

Pest megye nem sorolható egyértelműen az alföldi megyék közé fekvése — a három országrész közötti központos elhelyezkedése — és Budapestnek az ország gazdasági, társadalmi munkamegosztásában betöltött szerepe, súlya folytán. Elkülönül onnan településeinek foglalkozási jellegével is. Az ország legfejlettebb urbánus megyéje, mint azt a megye Budapest nélküli diagramja is tanúsítja. Urbanizáltsága fokára jellemző, hogy a teljes átrangsorolódási folyamat már bekövetkezett a megye településeinek foglalkozási szerkezetében. Az erős urbanizálódás olyan struktúrát alakított itt már ki, amelyben az agrár alapszint a legkisebb, s az egyes szintek aránya fokozatosan növekszik felfelé. A negyedik — 3. II. típust ábrázoló — szint Budapest nélkül is a legnagyobb, vele együtt pedig szélső méretűvé fokozódott. Alföldies jelleg tükröződik a megye igazgatásilag városi jogú településeinek a 2. típusú szintekig való lehatolásában, valamint a Budapest nélküli 3. II. fokú városi jogállásúak szerény méretében. Ezek a főváros nyomasztó hatása miatt sem tudtak kellően felerősödni. Mellettük a zömmel lakóhelyfunkciót betöltő urbánus községek jóval kiterjedtebb népességarányt képviselnek valamennyi urbánus szinten.

Csongrád és Szolnok megye diagramjában szembevetendő a 2. típusú települések — a „kétlakiak” — nagy aránya. Az alföldi mezővárosok ezekben a megyékben csoportosulnak legnagyobb számban. Csongrád területén a Szeged által képviselt 3. II. típusú településen kívül csaknem kizárólag a mezővárosokhoz és a mezővárosi jellegből már valamelyest kibontakozó városi jogállású településekhez kötődik valamennyi „urbánus” szint. A megye községei még csak elenyésző arányban kapcsolódtak be az urbanizálódás folyamatába. Szolnok megyében annyiban módosul ez a kép, hogy itt, a főváros még érezhető hatósugarában, nem fejlődött ki Szegedhez hasonló méretű 3. II. típusú város. Viszont a budapesti vonzáskör hatására, és részben a megye területén csomózódó jelentős forgalmi centrumokhoz kapcsolódóan, növekedett meg a 2. típusú községek lakosságának aránya. Hajdú-Bihar megyére a dél-dunántúliaknál tapasztalt kettős osztatóság legszélső foka jellemző. A fejlett urbánus szint (3. II. típus) és az alap között itt már meg is szakadt a kapcsolat, a 3. I. típusú települések teljes hiánya miatt. A túlzottan centralizált városi fejlődés — Debrecenre összpontosulva — meggátolta ezek kialakulását. Az urbanizálódás így Debrecen mellett a 2. típusú mezővárosokra korlátozódott. Az urbanizálódás gyér gazdasági erőire mutat, hogy itt az agrár jellegű települések sorában még napjainkban is előfordulnak városi jogúak (Hajdúnánás, Hajdú-böszörmény).

A többi alföldi megye — Békés, Bács-Kiskun, Szabolcs-Szatmár — urbanizálódása a dél-dunántúliakéhoz hasonlóan stagnáló. Mint diagramjuk mutatja, a fejlődés itt még a korábbi időszakban megrekedt, a legfejlettebb urbánus szintet a 3. I. típusú települések képviselik, 3. II. típusú települések hiányában. De csak igen gyér arányban fordulnak elő még a 2. típusú települések is. A településhálózat s egyben a városhálózat ezeken a területeken a legkevésbé kiforrott. Bács-Kiskun, Békés külterületi szór-

19. T Á B L Á Z A T

A településtípusok nagyságrendek szerinti megoszlása megyéinkben 1960-ban

Megye	0—500	500—1000	1000—2000	2000—3000	3000—4000	4000—5000
lakosú települések %-os megoszlása típusonként,						
Komárom összes	2,6	19,5	40,2	13,0	5,2	9,1
Ebből: Agrár	1,3	10,4	15,5	5,2	2,6	—
Városias	1,3	9,1	24,7	7,8	2,6	9,1
Városiasból:						
2. típusú	1,3	3,9	7,8	2,6	1,3	—
3/I. típusú	—	3,9	14,3	5,2	—	2,6
3/II. típusú	—	1,3	2,6	—	1,3	6,5
Pest összes	2,1	8,5	26,6	21,3	8,0	10,6
Ebből: Agrár	1,6	2,1	10,6	3,7	2,2	3,1
Városias	0,5	6,4	16,0	1,76	5,8	7,5
Városiasból:						
2. típusú	0,5	3,2	5,3	8,0	1,6	1,6
3/I. típusú	—	3,2	9,1	4,8	3,7	3,7
3/II. típusú	—	—	1,6	4,8	0,5	2,2
Nógrád összes	10,9	28,3	37,0	17,4	0,7	1,4
Ebből: Agrár	9,5	16,0	13,0	3,6	—	—
Városias	1,4	12,3	24,0	13,8	0,7	1,4
Városiasból:						
2. típusú	1,4	10,1	11,6	7,3	—	0,7
3/I. típusú	—	2,2	10,1	2,9	—	0,7
3/II. típusú	—	—	2,3	3,6	0,7	—
Borsod-Abaúj-Zemplén összes	22,1	31,0	28,0	7,4	5,6	1,4
Ebből: Agrár	17,5	19,3	14,7	4,1	1,2	0,3
Városias	4,6	11,7	13,3	3,3	4,4	1,1
Városiasból:						
2. típusú	3,5	7,6	6,5	2,5	1,9	0,5
3/I. típusú	0,8	3,3	4,9	0,5	1,7	0,3
3/II. típusú	0,3	0,8	1,9	0,3	0,8	0,3
Veszprém összes	26,8	30,2	30,6	5,7	1,5	1,1
Ebből: Agrár	22,3	19,7	17,0	3,9	0,4	—
Városias	4,5	10,5	13,6	3,8	1,1	1,1
Városiasból:						
2. típusú	3,8	7,5	8,7	1,1	0,7	—
3/I. típusú	0,7	3,0	3,8	2,0	—	0,4
3/II. típusú	—	—	1,1	0,7	0,4	0,7
Baranya összes	46,3	34,6	12,0	3,4	2,2	—
Ebből: Agrár	41,7	29,1	6,5	1,3	0,7	—
Városias	4,0	5,5	5,5	2,1	1,5	—
Városiasból:						
2. típusú	3,7	5,2	4,3	0,6	0,6	—
3/I. típusú	0,3	0,3	0,8	1,5	0,9	—
3/II. típusú	—	—	—	—	—	—

5 000— 10 000	10 000— 20 000	20 000— 50 000	50 000— 100 000	100 000 feletti	Összes település	
a települések száma szerint					száma	%
5,2	2,6	1,3	1,3	—	77	100,0
—	—	—	—	—	27	35,0
5,2	2,6	1,3	1,3	—	50	65,0
—	—	—	—	—	13	16,9
1,3	—	—	—	—	21	27,2
3,9	2,6	1,3	1,3	—	16	20,9
14,4	5,9	2,1	—	0,5	188	100,0
1,0	—	—	—	—	46	24,4
13,4	5,9	2,1	—	0,5	142	75,6
2,7	0,5	0,5	—	—	45	24,0
2,7	2,2	0,5	—	—	56	29,9
8,0	3,2	1,1	—	0,5	41	21,7
2,9	0,7	0,7	—	—	138	100,0
—	—	—	—	—	58	42,0
2,9	0,7	0,7	—	—	80	58,0
—	—	—	—	—	43	31,2
0,7	—	—	—	—	23	16,7
2,2	0,7	0,7	—	—	14	10,1
2,7	1,4	0,3	—	0,3	367	100,0
0,3	—	—	—	—	210	57,3
2,4	1,4	0,3	—	0,3	157	42,7
0,8	0,3	—	—	—	87	23,7
0,8	0,3	—	—	—	46	12,5
0,8	0,8	0,3	—	0,3	24	6,5
2,3	0,7	1,1	—	—	265	100,0
0,4	—	—	—	—	163	61,4
1,9	0,7	1,1	—	—	102	38,6
—	—	—	—	—	58	21,9
1,5	—	—	—	—	30	11,3
0,4	0,7	1,1	—	—	14	5,4
0,6	0,3	0,3	—	0,3	326	100,0
—	—	—	—	—	260	80,0
0,6	0,3	0,3	—	0,3	66	20,0
—	—	—	—	—	47	14,2
0,6	0,3	—	—	—	17	5,2
—	—	0,3	—	0,3	2	0,6

19. táblázat folytatása

Megye	0—500	500—1000	1000—2000	2000—3000	3000—4000	4000—5000
	lakosú települések %-os megoszlása típusonként,					
Győr összes	13,6	25,4	40,7	10,7	4,5	1,7
Ebből: Agrár	11,9	19,8	24,9	1,7	1,1	—
Városias	1,7	5,6	15,8	9,0	3,4	1,7
Városiasból:						
2. típusú	1,1	4,5	13,6	6,2	2,3	0,6
3/I. típusú	0,6	1,1	2,2	2,8	1,1	1,1
3/II. típusú	—	—	—	—	—	—
Fejér összes	5,6	5,6	30,8	23,4	15,9	5,6
Ebből: Agrár	0,9	4,7	17,7	13,2	8,4	2,9
Városias	4,7	0,9	13,1	10,2	7,5	2,7
Városiasból:						
2. típusú	3,8	0,9	9,4	8,4	6,6	0,9
3/I. típusú	0,9	—	2,8	1,8	0,9	1,8
3/II. típusú	—	—	0,9	—	—	—
Heves összes	2,5	15,8	31,7	26,7	12,5	5,8
Ebből: Agrár	1,7	5,8	16,7	10,5	6,6	5,0
Városias	0,8	10,0	15,0	15,8	5,9	0,8
Városiasból:						
2. típusú	0,8	5,0	11,7	8,3	0,8	—
3/I. típusú	—	4,2	3,3	7,5	4,1	0,8
3/II. típusú	—	0,8	—	—	—	—
Csongrád összes	—	16,2	16,2	22,1	7,4	13,2
Ebből: Agrár	—	13,3	14,7	20,6	7,4	10,3
Városias	—	2,9	1,5	1,5	—	2,9
Városiasból:						
2. típusú	—	1,4	1,5	1,5	—	1,4
3/I. típusú	—	—	—	—	—	1,5
3/II. típusú	—	1,5	—	—	—	—
Szolnok összes	—	3,8	20,3	22,8	11,4	10,1
Ebből: Agrár	—	3,8	16,5	21,5	7,6	2,5
Városias	—	—	3,8	1,3	3,8	7,6
Városiasból:						
2. típusú	—	—	3,8	1,3	1,2	6,3
3/I. típusú	—	—	—	—	1,3	1,3
3/II. típusú	—	—	—	—	1,3	—
Vas összes	31,6	41,6	20,3	2,2	0,9	0,9
Ebből: Agrár	29,0	36,4	17,0	0,9	—	—
Városias	2,6	5,2	3,3	1,3	0,9	0,9
Városiasból:						
2. típusú	2,6	4,8	3,3	1,3	0,9	0,9
3/I. típusú	—	0,4	—	—	—	—
3/II. típusú	—	—	—	—	—	—

5 000— 10 000	10 000— 20 000	20 000— 50 000	50 000 100 000—	100 000 feletti	Összes település	
a települések száma szerint					száma	%
1,1	0,6	1,1	0,6	—	177	100,0
—	—	—	—	—	105	59,4
1,1	0,6	1,1	0,6	—	72	40,6
—	0,6	—	—	—	51	28,8
1,1	—	—	—	—	18	10,1
—	—	1,1	0,6	—	3	1,7
10,3	0,9	0,9	0,9	—	107	100,0
0,9	—	—	—	—	52	48,6
9,4	0,9	0,9	0,9	—	55	51,4
5,6	0,9	—	—	—	39	36,5
3,8	—	—	—	—	13	12,1
—	—	0,9	0,9	—	3	2,8
0,8	2,5	1,7	—	—	120	100,0
—	—	—	—	—	56	46,7
0,8	2,5	1,7	—	—	64	53,3
—	0,8	—	—	—	34	28,3
0,8	—	0,8	—	—	26	21,7
—	1,7	0,9	—	—	4	3,3
17,6	—	4,4	2,9	—	68	100,0
9,7	—	—	—	—	53	78,0
5,9	—	4,4	2,9	—	15	22,0
4,4	—	2,9	1,4	—	10	14,8
1,5	—	1,5	—	—	3	4,3
—	—	—	1,5	—	2	2,9
15,2	10,1	6,3	—	—	79	100,0
10,1	2,5	—	—	—	51	64,6
5,1	7,6	6,3	—	—	28	35,4
3,8	6,3	3,8	—	—	21	26,6
1,3	1,3	1,2	—	—	5	6,3
—	—	1,3	—	—	2	2,5
1,7	0,4	—	0,4	—	231	100,0
—	—	—	—	—	194	84,0
1,7	0,4	—	0,4	—	37	16,0
—	—	—	—	—	30	13,0
0,9	—	—	—	—	3	1,3
0,8	0,4	—	0,4	—	4	1,7

19. táblázat folytatása

Megye	0—500	500—1000	1000—2000	2000—3000	3000—4000	4000—5000
	lakosú települések %-os megoszlása típusonként,					
Zala összes	35,9	33,6	24,3	4,2	0,4	0,8
Ebből: Agrár	35,9	29,7	19,9	2,7	—	0,4
Városias	—	3,9	4,6	1,5	0,4	0,4
Városiasból:						
2. típusú	—	2,7	3,1	1,1	0,4	0,4
3/I. típusú	—	1,2	1,5	0,4	—	—
3/II. típusú	—	—	—	—	—	—
Somogy összes	18,6	33,2	32,8	8,3	3,5	1,2
Ebből: Agrár	18,6	32,8	30,0	7,1	2,3	0,8
Városias	—	0,4	2,8	1,2	1,2	0,4
Városiasból:						
2. típusú	—	0,4	2,0	0,8	—	—
3/I. típusú	—	—	0,4	0,4	1,2	—
3/II. típusú	—	—	0,4	—	—	0,4
Tolna összes	6,5	24,1	27,8	22,8	8,3	1,8
Ebből: Agrár	4,7	16,7	21,3	17,2	7,4	0,9
Városias	1,8	7,4	6,5	5,6	0,9	0,9
Városiasból:						
2. típusú	1,8	6,5	3,8	4,7	0,9	—
3/I. típusú	—	0,9	1,8	—	—	0,9
3/II. típusú	—	—	0,9	0,9	—	—
Hajdú-Bihar összes	2,4	3,6	21,7	21,7	15,7	6,0
Ebből: Agrár	2,4	2,4	20,5	21,7	15,7	3,6
Városias	—	1,2	1,2	—	—	2,4
Városiasból:						
2. típusú	—	1,2	1,2	—	—	2,4
3/I. típusú	—	—	—	—	—	—
3/II. típusú	—	—	—	—	—	—
Bács-Kiskun összes	—	5,3	16,8	21,2	22,1	12,4
Ebből: Agrár	—	5,3	16,8	21,2	22,1	11,5
Városias	—	—	—	—	—	0,9
Városiasból:						
2. típusú	—	—	—	—	—	0,9
3/I. típusú	—	—	—	—	—	—
3/II. típusú	—	—	—	—	—	—
Békés összes	—	3,8	17,7	24,1	11,4	7,5
Ebből: Agrár	—	3,8	17,7	24,1	11,4	7,5
Városias	—	—	—	—	—	—
Városiasból:						
2. típusú	—	—	—	—	—	—
3/I. típusú	—	—	—	—	—	—
3/II. típusú	—	—	—	—	—	—

5 000— 10 000	10 000— 20 000	20 000— 50 000	50 000— 100 000	100 000 feletti	Összes település	
a települések száma szerint					száma	%
—	—	0,8	—	—	259	100,0
—	—	—	—	—	229	88,4
—	—	0,8	—	—	30	11,6
—	—	—	—	—	20	7,7
—	—	—	—	—	8	3,1
—	—	0,8	—	—	2	0,8
2,0	—	0,4	—	—	253	100,0
—	—	—	—	—	232	87,6
2,0	—	0,4	—	—	21	12,4
0,4	—	—	—	—	9	3,6
1,2	—	—	—	—	8	3,2
0,4	—	0,4	—	—	4	1,6
5,6	3,7	—	—	—	108	100,0
1,9	—	—	—	—	75	69,4
3,7	3,7	—	—	—	33	30,6
1,9	1,8	—	—	—	23	21,4
1,8	1,9	—	—	—	8	7,4
—	—	—	—	—	2	1,8
16,9	9,6	1,2	—	1,2	83	100,0
14,5	4,8	1,2	—	—	72	86,7
2,4	4,8	—	—	1,2	11	13,3
2,4	4,8	—	—	—	10	12,1
—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	1,2	1	1,2
12,4	6,2	2,7	0,9	—	113	100,0
11,5	5,3	—	—	—	106	93,8
0,9	0,9	2,7	0,9	—	7	6,2
0,9	—	1,8	—	—	4	3,5
—	0,9	0,9	0,9	—	3	2,7
—	—	—	—	—	—	—
20,3	10,1	5,1	—	—	79	100,0
20,3	5,0	—	—	—	71	90,0
—	5,1	5,1	—	—	8	10,0
—	—	2,6	—	—	6	7,5
—	—	2,5	—	—	2	2,5
—	—	—	—	—	—	—

19. táblázat folytatása

Megye	0—500	500—1000	1000—2000	2000—3000	3000—4000	4000—5000
	lakosú települések %-os megoszlása típusonként,					
Szabolcs-Szatmár összes	7,7	20,4	32,8	16,2	11,5	4,3
Ebből: Agrár.....	7,7	20,4	32,8	15,8	10,7	3,5
Városias	—	—	—	0,4	0,8	0,8
Városiasból:						
2. típusú	—	—	—	—	0,4	0,8
3/I. típusú	—	—	—	0,4	0,4	—
3/II. típusú	—	—	—	—	—	—
Magyarország összes	18,2	24,9	26,8	12,1	6,1	3,5
Ebből: Agrár	16,4	19,3	18,1	7,5	4,0	1,8
Városias	1,8	5,6	8,7	4,6	2,1	1,7
Városiasból:						
2. típusú	1,6	4,1	5,2	2,6	1,0	0,7
3/I. típusú	0,2	1,3	2,8	1,5	0,9	0,6
3/II. típusú	0,0	0,2	0,7	0,5	0,2	0,4

ványaiból még csak napjainkban indult meg egy körvonalaiiban bontakozó új településhálózati struktúra kialakulása. A városok fejlődése is viszonylag rövid múltra tekint csak vissza, s ez a török utáni városiasodás sem volt zavartalan, hiszen lényegében, alapjaiban érintette őket az ország iparosodásából való kívül maradásuk. Jelentősebb ipar hiányában viszont az urbanizálódás helyi erői — melyeket a rossz forgalmi feltártság is gyengít — nem terjeszkedhettek ki lényegesen sem újabb településekre, de a már meglevő urbánus szintűek továbbfejlődését is csak korlátozott mértékben támogathatták.

3. Az urbanizálódás és a településnagyságrendi struktúra összefüggései

A területi munkamegosztás új térbeli rendjének hatására a népesség eloszlásában s foglalkozási jellegében bekövetkező változások településhálózatunk szerkezetére is kihatottak. A települések foglalkozási jelleg szerinti átfarmálódása a nagyságrendekre sem maradt hatástalan. De ugyanakkor, kölcsönhatásként, a jellegváltozás menetét, fejlődési ütemét a nagyságrendi szerkezet is alakítóan befolyásolja. Hogy milyen mélységig tudott lehatolni az urbanizálódás — a települések foglalkozási jelleg szerinti átfarmálódása — az elmúlt korok és a jelen fejlődésének eredményei nyomán településeink nagyságrendi szerkezetébe, ennek feltárása adhat az eddigiek-nél teljesebb képet urbanizálódásunk máig elért szintjéről. Mivel MAJOR J. idézett munkája alapján abban a kedvező helyzetben vagyunk már, hogy településhálózatunk nagyságrendi szerkezetéről sokoldalúan elemzett kép

5 000— 10 000	10 000— 20 000	20 000— 50 000	50 000— 100 000	100 000 feletti	Összes település	
a települések száma szerint					száma	%
4,3	2,6	—	0,4	—	235	100,0
2,6	0,9	—	—	—	221	94,0
1,7	1,7	—	0,4	—	14	6,0
1,7	0,4	—	—	—	8	3,4
—	1,3	—	0,4	—	6	2,6
—	—	—	—	—	—	—
4,9	2,1	1,1	0,2	0,1	3273	100,0
2,1	0,6	0,0	—	—	2278	69,7
2,8	1,5	1,1	0,2	—	992	30,3
1,0	0,6	0,3	0,0	—	558	17,1
1,0	0,4	0,3	0,0	—	296	9,0
0,8	0,5	0,5	0,2	0,1	138	4,2

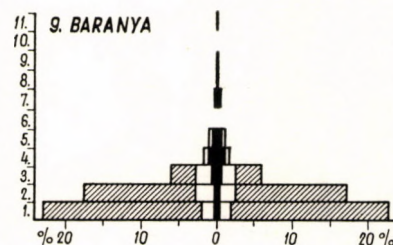
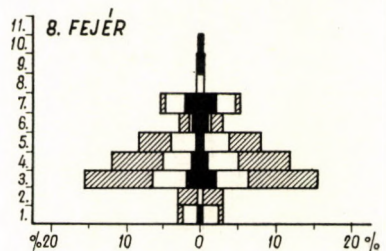
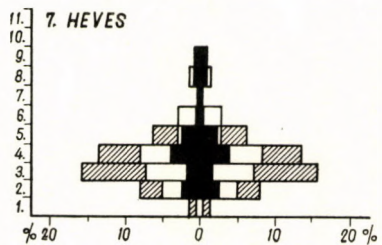
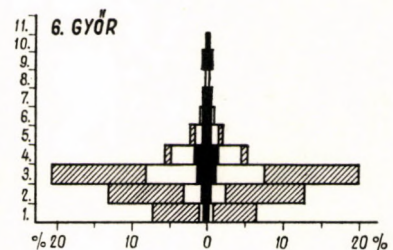
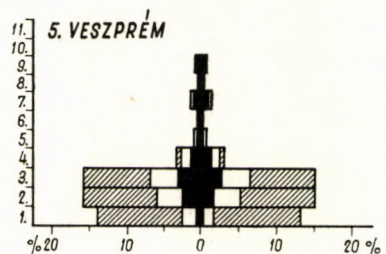
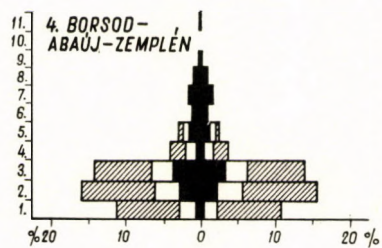
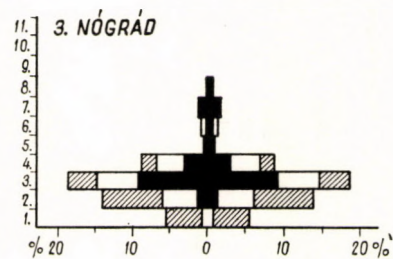
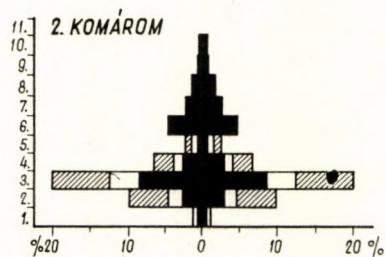
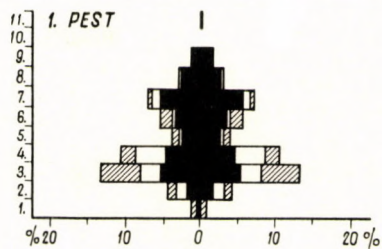
áll rendelkezésünkre, így megkísérelhattuk megállapításaira támaszkodva ezt a képet megvilágítani az urbanizálódás tükrében. Ily módon településeink foglalkozási jelleg szerinti sajátos területi csoportosulásait beilleszteni törekedtünk a hálózat nagyságrendi szerkezetébe. A települések egyes nagyságrendi típusainak a foglalkozási szerkezet szerinti típusok közötti megoszlását vetítik elénk a 16. ábra megyék szerinti diagramjai. Vagyis azt tükrözik, hogy az urbanizálódás egyes fázisait képviselő típusok és a települések nagyságrendek szerinti csoportjai között milyen összefüggések és eltérések mutatkoznak napjainkban (19. táblázat). Ezek és az egyes urbánus típusok gyakoriságát feltáró megyei szalagdiagramok (15. ábra) alapján az ország területe megyék szerint a következő urbanizálódási területi típusokba sorolható:

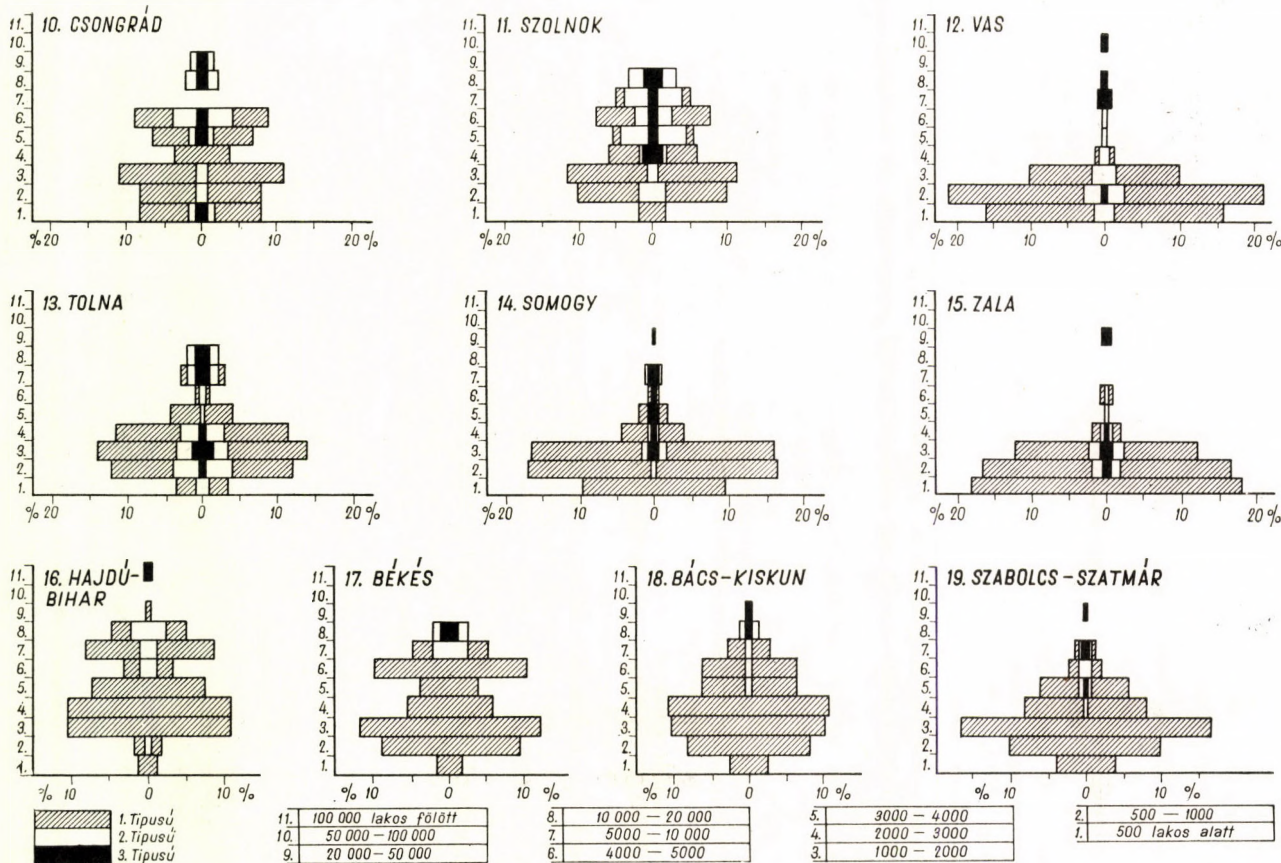
1. Szélsően urbánus megyék :

a népesség 85—100%-a városias (2. és 3. típusú település lakója), melyből a 3. típus aránya 66%
a települések 65—100%-a városias (2. és 3. típusú), melyből a 3. típus aránya 45%
3. típus aránya feletti
Pest, Komárom

2. Erősen urbánus megyék :

A) a népesség 60—85%-a városias, melyből a 3. típus aránya 50—66%
a települések 30—65%-a városias, melyből a 3. típus aránya 15—30%
B) a népesség 40—50%-a városias, melyből a 3. típus aránya 5—15%
A = Nógrád, Borsod, Veszprém
B = Győr, Heves, Fejér, Baranya

16. ábra. Az egyes településtípusok előfordulási gyakorisága a különböző település-nagyságrendi kategóriákban meggyenként

Függőleges tengelyen a település-nagyságrendi kategóriák: 1 = 500 lakosnál kisebb, 2 = 500–1000, 3 = 1000–2000, 4 = 2000–3000, 5 = 3000–4000, 6 = 4000–5000, 7 = 5000–10 000, 8 = 10 000–20 000, 9 = 20 000–50 000, 10 = 50 000–100 000 lakos, 11 = 100 000 lakos felett. Vízszintes tengelyen az egyes nagyságrendi kategóriák százalékának megfelelő hosszúságú szalagokon belül: a vonalkázott = agrár jellegű, világos = kétlaki jellegű, sötét = urbanus jellegű települések népességarányát jelöli

3. Közepesen fejlődő urbanizálódást mutató megyék :

a népesség 25–40%-a városias, melyből a 3. típus aránya 20–25%
a települések 15–60%-a városias, melyből a 3. típus aránya 3–10%
agrár népességük aránya 30–50%
Csongrád, Szolnok, Vas, Tolna

4. Urbanizálódásban elmaradt megyék :

- A) a népesség 25–40%-a városias, melyből a 3. típus aránya 20–25%
a települések 10–15%-a városias, melyből a 3. típus aránya 3–5%
B) a népesség 25–40%-a városias, melyből a 3. típus aránya 15–20%
a települések körül városias 2,5–3%
az agrár népesség aránya A- és B-ben egyaránt 55% felett
A = Somogy, Tolna, Hajdú
B = Békés, Bács, Szabolcs

Az egyes megyék nagyságrendet és foglalkozás szerinti típust összegező diagramja jó áttekintést nyújt az urbanizálódás szerkezeti struktúráján belüli arányairól.

A szélsően és erősen urbanizálódó megyékben valamennyi nagyságrendre kiterjedő, összefüggő urbánus „tengely” alakult ki. Ezen a tengelyen a megyék nagyságrendi szerkezetében az 500–3000-es kategóriákban és 10 000-nél nagyobb kategóriákban vált nagyobb arányúvá az urbánus népesség felhalmozódása. Az urbanizálódás e két súlypontja közül az alsóbb szintekben — a kistalvák csoportjában — megjelenők zömmel az elmúlt évtized urbánus fejlődésének termékei, míg a felsőbb szinteken, a 10 000-nél népesebb települések sorába tartozók ennél korábbi képződmények. Pest megyében e két urbanizálódási súlypontot már erősen kiszélesedett sáv kapcsolja össze, míg a többi megyénél a nagyságrendi szerkezet piramisa kiépülésének megfelelően szűkül el a „tengely”. Világosan megmutatkozik tehát, hogy az urbanizálódás a települési struktúrát „felülről”, azaz a nagyobb településeken keresztül kezdi átalakítani. Az erősen fejlett urbanizálódás jele, ahol a legfejlettebb fokozatok (3. típus) már a legkisebb falvak közé is lehatoltak (Komárom, Pest megye).

Az urbanizálódásban közepesen fejlődő megyék szerkezeti diagramján még csak bontakozóban van az „urbánus tengely”, nem alkot összefüggő egészet. A kettős súlypont körüli felhalmozódás jelei azonban itt is megmutatkoznak. Az urbánus fejlődésben csak gyenge előrehaladást tett megyék közül a dunántúliak lényegesen fejlettebbek az alföldiekénél. Összefüggő „urbánus tengely” nem jelentkezik még ezekben, a dunántúliakban sem, de már a 2. típusúak — a legalacsonyabb fokú urbánus szintűek — terjeszkedése révén egyre inkább közelítenek ennek kiformalódásához. Velük szemben az alföldiek ezen csoportjában még csak a nagyságrendi piramis legfelső szintjeihez kapcsolódó urbanizálódás bontakozott eddig ki, és csak igen sekély mélységig épült bele a hálózat szerkezetébe. A nagyfalvas alföldi agrárterületeken az urbanizálódás alsóbb fokozata (2. típus) is csak 4000–5000 lakosnál népesebb települések közt tud megjeleníteni.

A foglalkozási szerkezet alapján megállapított típusok területi összefüggései szerinti vizsgálata urbanizálódásunk igen egyenetlen térbeli fejlődését s ennek fő vonásait vetítette elénk. Az urbanizálódás általános folyamatában a nagy sodrású, gyors fejlődésű területek a főváros körül helyezkednek el. Ehhez kapcsolódnak Észak-Dunántúl és Észak-íparos megyéi. Mellettük

csak egy gyengén kirajzolódó második urbanizálódási zóna körvonalazódik, amely úgy tűnik, hogy a Tisza vonalát követve Szolnok, Csongrád megyék területén bontakozik ki. Az ország többi területe viszont gyengén vagy egyenesen „passzív” formában vesz részt az urbanizálódás mai folyamatában. Ennek következtében *nem csökkennek, hanem tovább éleződnek az egyes gyorsan fejlődő területek és az elmaradók közötti urbánus-jellegbeli differenciák.*

A foglalkozás-szerkezeti típusok vizsgálatára alapozódó urbanizálódási folyamat bemutatása — egy országos kép megrajzolásának korlátain belül — számos lényeges helyi vonást elnagyoltan vagy egyáltalán nem tudott tükrözni. Ezek jó része azonban már a típusvizsgálatok révén elérhető mélységek feltárását meghaladja, s a tényezők sokoldalúbb helyi, komplex vizsgálatával elemezhető csak, amely vizsgálatokban a települések funkcionális morfológiai analízise lép előtérbe.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

*

A szerkesztésért felelős: Szigeti Mihály

*

Műszaki szerkesztő: Tóth Erzsébet

*

A kézirat lezárva: 1964. IX. 20. Nyomdába érkezett: 1965. III. 5.

Példányszám: 700

Terjedelem 7,25 A/5 ív

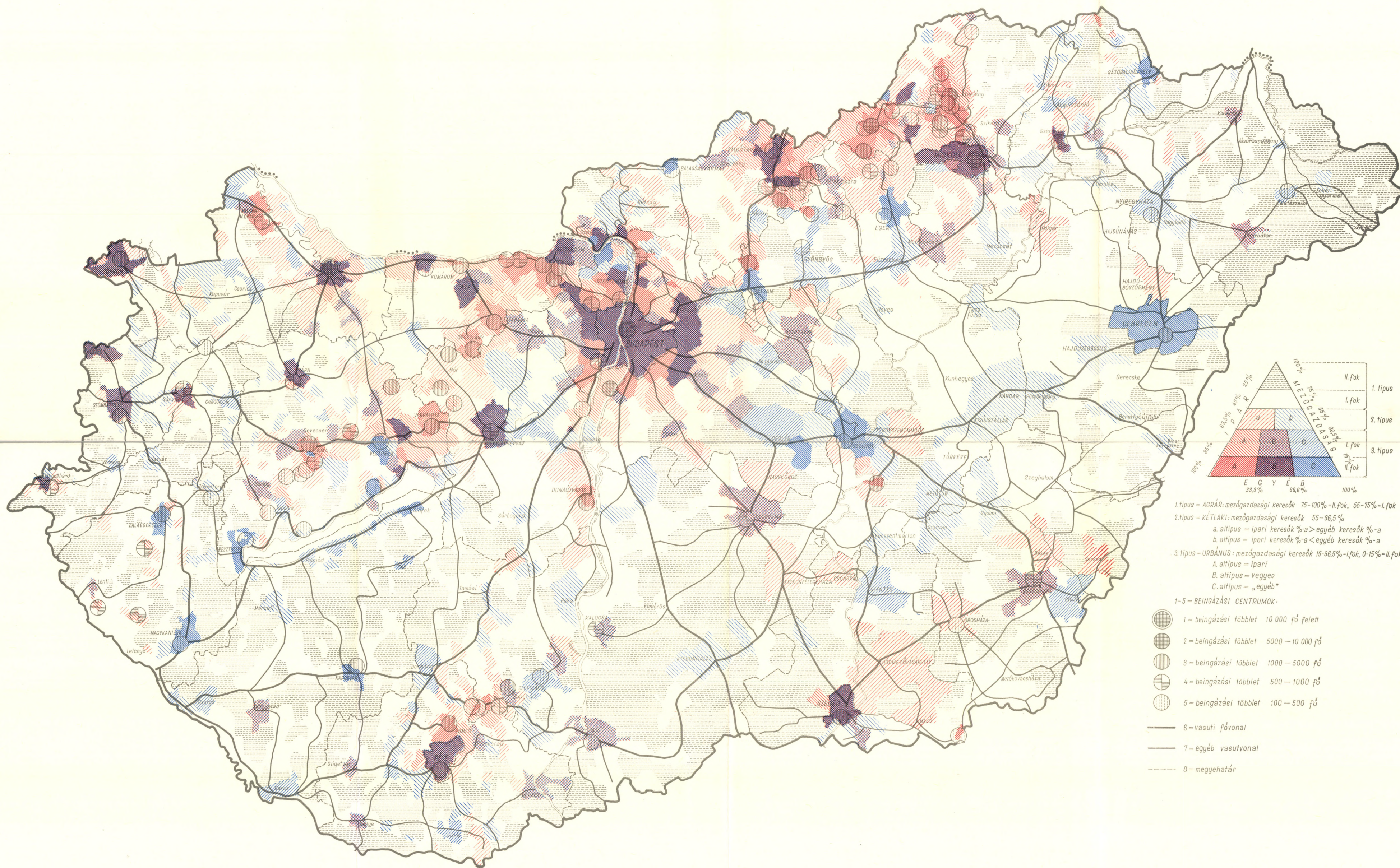
*

AK 759 k 6568

*

65.60441 — Akadémiai Nyomda, Budapest, V., Gerlóczy u. 2.

Felelős vezető: Bernát György

Dr. Simon László

**A belterjes mezőgazdaság
területi kérdései
Magyarországon**

(Földrajzi Tanulmányok 1.)

126 oldal — 93 térképábra — 4 tér-
képtábla — Fűzve 27,— Ft

Dr. Ádám László

**A Szekszárdi-dombvidék
kialakulása
és morfológiája**

(Földrajzi Tanulmányok 2.)

83 oldal — 20 fénykép — 22 ábra
Fűzve 18,— Ft

Dr. Lettrich Edit

**Esztergom
a dorogi iparvidék városa**

(Földrajzi Tanulmányok 3.)

181 oldal — 30 fénykép — 42 térkép-
ábra — 27 táblázat — Fűzve 32,— Ft

Dr. Enyedi György

**A mezőgazdaság földrajzi
típusai
Magyarországon**

(Földrajzi Tanulmányok 4.)

72 oldal — 1 térkép — 8 táblázat —
Fűzve 13,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Ara: 14,— Ft